

“Maar wat is er nu echt gebeurd?”

Een scriptie over vroegmodern leesgedrag in een doorschoten exemplaar

Student: Valentijn Manshande

Studentnummer: 3731979

Docent: Prof. Dr. Arnoud Visser.

Inhoudsopgave

Samenvatting.....	3
Introductie.....	4
Hoofdstuk 1: Historische context.....	6
<i>Het Rampjaar: wat wordt hieronder verstaan en wat zijn haar directe aanleidingen?</i>	6
<i>Het verenigen van een verdeelde natie onder vuur</i>	8
<i>Het Sticht tijdens en na de Franse bezetting</i>	9
Hoofdstuk 2: het <i>Journael</i> en haar context.....	12
<i>De aanloop naar de verschijning van het Journael</i>	12
<i>De ambassadeur en zijn plichten, wie was Abraham de Wicquefort?</i>	13
<i>Het Journael en haar doorwerking in het vroegmoderne lezerspubliek</i>	15
Hoofdstuk 3: ‘Autentijcke bewijzen, tot ons voorgestelde oogwit dienstigh’	17
<i>Categorieën van lezersopmerkingen en leesgedrag</i>	17
<i>De selectie en bewerking van het materiaal</i>	18
<i>Notities van aanvullende aard</i>	20
<i>Notities van uitweidende aard</i>	22
Hoofdstuk 4: ‘Van de welcken ick vastelijck vertrou, dat zy getracht hebben aen de waerheynt niet te kort te sullen doen.’	25
<i>Notities van kritische aard</i>	25
<i>De veelzijdigheid van een kritische lezer</i>	28
<i>De functionele categorie: hoe verschillende lezerssporen één type lezer aanwijzen</i>	29
Hoofdstuk 5: De conclusie, hetwelk ‘als van ’t voorgaende’zal ‘tonen: op dat wy namaels stoffe mogen hebben om u met geen minder toegenegentheynt te dienen.’	33
<i>Hoe alles op zijn plaats viel</i>	34
Bibliografie	37
Bijlage 1 – Transcripties van handgeschreven pagina’s	39

Samenvatting

In deze scriptie wordt onderzocht hoe de vroegmoderne nieuws- en leescultuur zich kenbaar maakt in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden tijdens de zeventiende eeuw. Het zogeheten ‘Rampjaar’ en met name de Franse bezetting van de stad Utrecht (1672-1673) dienen hier als overkoepelende historische context. Deze periode is niet alleen uitgebreid gedocumenteerd en beschreven door historici en onderzoekers; ook in het toenmaligemediacircuit verschenen talloze publicaties over wat zou zijn voorgevallen. Een opmerkelijke bundel in het archief van de Universiteits Bibliotheek van Utrecht bevat meerdere van dit soort publicaties over de situatie van Utrecht en is rijkelijk voorzien van lezerssporen en handgeschreven notities op ingebonden vellen. Deze bundel is voor een groot gedeelte gedigitaliseerd en openbaar beschikbaar op het *Annotated Books Online* platform. In dit onderzoek wordt één zo’n drukwerk (*Het Journael*) met lezerssporen van dit doorschoten exemplaar centraal gesteld, en neemt daarnaast een sample van ruwweg twintig handgeschreven notities die reageren op deze gedrukte tekst mee in de analyse. In deze sample worden twee verschillende handschriften aangetroffen voor de notities: één net, één vluchtig.

De analyse wordt uitgevoerd door het indelen van de lezersnotities en –sporen in vier categorieën: aanvullend, uitwendend, kritisch en functioneel. De eerste drie categorieën richten zich op de ooggetuige’s engagering met de authenticiteit van de tekst, de laatste categorie dient om het algemenere vroegmodern mediagebruik en leesgedrag in kaart te brengen. Deze benadering lijkt redelijk geschikt om de notities te kunnen duiden en het leesgedrag te bepalen. Bevestigd wordt dat de notities van beide handschriften komen van werkelijke ooggetuigen die het *Journael* hebben gelezen. Beargumenteerd wordt dat de aanwezigheid van twee handschriften niet wijst op twee verschillende lezers, alsmede de onwaarschijnlijkheid van één lezer die eerst snel opschrijft en later in het net overschrijft. Het vluchtige handschrift betreft notities en daarmee gerelateerde lezerssporen die in alle vier categorieën vallen in te delen. Het nette handschrift is alleen in te delen in de uitwendende categorie. De functionele categorie toont aan door het apart bekijken van lezerssporen als tekstmarkeringen, paginaverwijzingen, opmerkingen in de marges, het alfabetisch ordenen van meerdere notitiesvellen en het doorkrassen/corrigeren van zinnen op de nette notitiesvellen allemaal van één hand komen: de vluchtige. Gesteld wordt dat de notitiesvellen van het nette handschrift zijn ingebonden door de lezer met de vluchtige hand als extra bron om mee te engageren.

Meerdere doelstellingen van deze scriptie komen naar voren in de gehanteerde werkwijze en de bevonden resultaten. Geconstateerd wordt dat voor Nederland het onderzoeksveld gericht op vroegmodern mediagebruik grotendeels onbenut blijft. Digitalisatie biedt hier vruchtbare grond voor, wat het gebruik van het ABO-platform binnen dit onderzoek illustreert. Een historische bron is hierdoor overzichtelijk en beschikbaar op elk moment dat de gebruiker hem in wil zien. Deze laagdrempeligheid blijkt gunstig voor het kunnen toepassen van bevindingen over vroegmodern leesgedrag uit internationale academia, om daaropvolgend een theoretisch kader te kunnen opstellen die gericht is op het duiden van nationale bronnen. Gesteld wordt dat een bruikbaar theoretisch kader in ieder geval rekening dient te houden met de algehele historische context, de context van het verschenen drukwerk, gangbare schrijfconventies en de verschillende kenmerken van leesgedrag. De toepassing van dit theoretisch kader wordt zo transparant mogelijk beschreven, zodat toekomstig onderzoek kan voortborduren en verbeteren op de gehanteerde werkwijze.

Introductie

In deze scriptie wordt er gekeken naar de vroegmoderne nieuwscultuur en specifiek naar hoe de vroegmoderne lezer de authenticiteit van een gedrukte tekst toetste. Met vroegmoderne leescultuur wordt hier de lezende bevolking van de zeventiende eeuw in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden verstaan. Om dit te onderzoeken wordt er één casus centraal gesteld binnen deze scriptie, namelijk een opmerkelijk convoluut waarin verscheidene gedrukte teksten maar ook illustraties zijn opgenomen die te maken hebben met de Franse bezetting van Utrecht gedurende 1672 - 1673.¹ Dit convoluut is opmerkelijk omdat deze rijkelijk gevuld is met handgeschreven opmerkingen van een lezer, waarin de aard van de opmerkingen doen vermoeden dat deze lezer een ooggetuige is geweest van wat er in Utrecht gedurende deze periode is gepasseerd.

Het merendeel van de handgeschreven opmerkingen lijkt qua inhoud te reageren op de gedrukte teksten die zijn opgenomen. Met name het drukwerk *Journal, of daghelijcksch verhael van de handel der Franschen in de steden van Uytrecht en Woerden* van Abraham de Wicquefort, als eerst gedrukt in 1674, lijkt hier speciale aandacht van de lezer te genieten. Dit gedrukte werk doet over het algemeen per dag verslag van wat er binnen en rondom Utrecht is voorgevallen, waarin de drukker in de inleiding specifiek vermeldt dat deze de tekst aan de hand van verschillende 'Autentijcke bewijfen' heeft samengesteld.² Op de pagina's met handgeschreven opmerkingen lijkt de lezer hetzelfde dag voor dag format te volgen, waarin de lezer bijna dagboeksgewijs per dag vermeldt wat hem is opgevallen.

Om te oordelen hoe deze lezer omging met deze teksten wordt er gekeken naar deze handgeschreven pagina's in dit convoluut die in ieder geval betrekking hebben op het *Journal*. Reden hiervoor is het gegeven dat de lezer zelf per handgeschreven pagina een systeem hanteert om de notities op te zoeken, namelijk dat hij zijn handgeschreven pagina's rechtsbovenin hetzelfde nummer geeft als de folio waar zij betrekking op hebben, wat ons de mogelijkheid geeft deze notities makkelijk te vergelijken met de gedrukte tekst. Het verwerken, toetsen en ordenen van informatie aan de hand van het schrijven van notities was een veelgebruikte techniek in de vroegmoderne tijd.³ Op deze wijze wil deze scriptie tegemoet komen aan het weinige onderzoek in Nederland naar hoe lezers de authenticiteit van nieuwsteksten toetsten aan de hand van hun reacties in handgeschreven commentaar. Zoals Jeroen Blaak en Michel Reinders in hun eigen onderzoek lezerscommentaar gebruikten om een bepaald historisch fenomeen uit te diepen, zo tracht dit onderzoek zich aan te sluiten in die zelfde traditie.⁴

Vanwege de handgeschreven lezersopmerkingen en de vele historische contextuele kennis die we beschikbaar hebben over deze gebeurtenis biedt dit convoluut dan ook een uitgelezen kans om verschillende facetten van de West-Europese vroegmoderne lezerscultuur te analyseren. Voorgenoemde handgeschreven pagina's van de lezer kunnen direct naast de gedrukte tekst worden gelegd, gezien beide hun inhoud hebben gedateerd. Aan de hand van deze lezersopmerkingen en

¹ Dit convoluut is op te vragen en in te zien bij de Bijzondere Collecties van de Universiteit Utrecht onder het volgende signatuur: HS 3.L.17.

² Abraham Wicquefort, *Journal, of daghelijcksch verhael van de handel der Franschen in de steden van Uytrecht en Woerden* (Amsterdam: Jan Claesz ten Hoorn, 1674), laatst geraadpleegd 26/03/2015. <http://abo.annotatedbooksonline.com/#binding-9-1>. Vanaf hier zal verwezen worden als volgt: ABO scan 12.

³ Ann M. Blair, "Note Taking as information management", in *Too Much To Know. Managing Scholarly Information before the Modern Age*, (New Haven & London: Yale University Press, 2010), 62 – 116.

⁴ Jeroen Blaak, *Geletterde Levens: Dagelijks lezen en schrijven in de Vroegmoderne Tijd in Nederland 1624 – 1770*. (Hilversum: Verloren, 2004). Michel Reinders, *Gedrukte Chaos: Populisme en moord in het rampjaar 1672*. (Amsterdam: Balans, 2010).

andere lezerssporen kan dan niet alleen worden gekeken hoe deze lezer omging met publicaties, maar ook hoe deze informatie verwerkte en toetste aan zijn eigen ervaringen. In onderzoek naar (vroegmodern) boekbezit en mediagebruik is er een groeiende belangstelling 'voor de manier waarop mensen zich een beeld van de realiteit vormen'.⁵ Hoe dit beeld van een realiteit überhaupt tot stand kon komen is een onderdeel waar de opmars van een 'nieuwscultuur' in de vroegmoderne tijd een groot aandeel in had.⁶ Door deze casus uit te lichten hoopt deze scriptie een voorzet te geven binnen het onderzoek naar vroegmoderne nieuwscultuur en authenticiteits in Nederland, en zou daarbij mogelijkheden kunnen bieden om deze manier van casusonderzoek toe te passen op andere gebieden waar overleveringen van dit type documenten bekend van zijn, zoals Groot Britannië of Frankrijk.

⁵ Jeroen Blaak, *Geletterde Levens*, 36

⁶ Andrew Pettegree, *The Invention of news: How the World came to know about Itself*, (London: Yale University Press, 2014), 1 – 13.

Hoofdstuk 1: Historische context

Om de lezersopmerkingen te kunnen analyseren is eerst kennis nodig over de context waar zij in gesitueerd waren. Deze context zal worden verdeeld in twee onderdelen, te weten de algemene historische context van het ‘Rampjaar’ en de specifieke geschiedenis van de publicatie van het *Journael*. In dit hoofdstuk zal er eerst aandacht worden geschonken aan de algemene historische context. In dit hoofdstuk wordt gekeken naar de aanloop van het Rampjaar en vervolgens hoe deze periode verliep voor de Republiek als natie. Afsluitend zal de situatie van het gewest Utrecht centraal worden gesteld. De details hiervan zullen niet alleen gunstig zijn voor een nauwkeuriger beeld van de geleefde werkelijkheid, maar tevens dienen om het contemporaine *nachleben* van de Franse bezetting en de bevrijding beter te kunnen duiden.

Het Rampjaar: wat wordt hieronder verstaan en wat zijn haar directe aanleidingen?

Wanneer wordt gesproken over het ‘Rampjaar’ wordt over het algemeen verwezen naar het jaar 1672. Dat dit jaar toneel is voor vele opvallende en spraakmakende gebeurtenissen in de Republiek staat buiten kijf, maar het beeld dat hierdoor wordt geschetst is niet geheel nauwkeurig. Deze indeling suggereert dat het jaar 1672 een net afgebakende periode is die een ‘piek’ vormt als het gaat om tegenslagen voor de Republiek, waarmee alle gebeurtenissen *na* december 1672 hierop de naweeën vormen. Zo wordt voorbijgegaan aan de geleefde werkelijkheid van de inwoners van de Republiek, waarmee de eerste helft van 1673 zeker niet onderdeel aan ervaren leed en wanhoop. Evenals Luc Panhuysen lijkt het mij dan ook vruchtbaarder om te kiezen voor een “ruimere” versie van het Rampjaar, een met de duur van zeventien maanden.⁷ Later zal duidelijk worden dat deze ruimere opvatting ook beter tegemoet komt aan de inhoud van de lezersopmerkingen van het doorschoten exemplaar.

Voordat we te ver op de zaken vooruit lopen moet er eerst worden gekeken naar de Republiek als natie en welke factoren uiteindelijk resulteerden in het Rampjaar. De Unie van Utrecht, het verbond dat gesloten was in 1579, was het uitgangspunt van de samenwerking tussen zeven gewesten die met de Vrede van Münster in 1648 op internationaal vlak zouden worden erkend als één onafhankelijke staat: de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.⁸ Politiek gezien bestond de Republiek uit verschillende bestuurslagen per gewest en stad, waarbij de Staten-Generaal als politiek orgaan fungeerde voor kwesties die betrekking hadden op *alle* gewesten. De belangrijkste functies in de politiek van de Republiek waren die van de raadspensionaris en de stadhouder van Holland, Utrecht, Zeeland, Gelderland en Overijssel. Friesland en Groningen hadden hun eigen stadhouder, maar die had in Den Haag weinig te zeggen.⁹

De raadspensionaris trad namens de Staten-Generaal op als soort minister van buitenlandse zaken en was als voorzitter op de hoogte van alle belangrijke vraagstukken van de Republiek. Ondanks dat hij geen officiële stem had, kon hij in praktijk toch grote invloed uitoefenen op het landsbestuur.¹⁰ De stadhouder was hoofd van het leger en de vloot en zat als kapiteen-generaal in de Raad van State, hetwelk de Staten-Generaal adviseerde. Door de Raad van State en controle over het nationale leger had de stadhouder ook grote invloed welke politieke koers de Republiek moest

⁷ Luc Panhuysen, *Rampjaar 1672: Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas, 2009, 13.

⁸ Petra Dreiskämper, *‘Redeloos, radeloos, reddeloos’: De geschiedenis van het rampjaar 1672*. Hilversum: Verloren, 1998, 15.

⁹ Ibid, 17.

¹⁰ Ibid, 16.

bevaren. Deze functie werd sinds Willem van Oranje altijd bekleedt door iemand uit de stamboom van de Oranje-dynastie.¹¹ De frictie tussen het stadshoudersschap van de Oranjes en de onafhankelijke politieke aard van de gewesten, hun steden en hun besturen vormden de basis voor de problemen in het Rampjaar 1672. Deze basis ontstond ruwweg 20 jaar eerder.

In 1650 woedde een machtsstrijd tussen stadhouder Willem II en een kerngroep van regenten uit de Staten van Holland. Aanleiding was dat enkele invloedrijke Hollandse steden voorstellen hadden ingediend om het leger in te krimpen, waarbij dezelfde minderheid zonder toestemming al daad bij woord had gevoegd door enkele legereenheden onder betaling van Holland af te danken. Stadhouder Willem II zag dit als inbreuk op zijn positie en reageerde hierop door zijn troepen naar Amsterdam te sturen om Holland onder druk te zetten.¹² Hoewel deze aanslag mislukte, capituleerde Amsterdam toch in reactie op dit dreigement.¹³ De stadhouder liet vervolgens in Den Haag zes Hollandse regenten, waaronder Jacob de Witt, arresteren en opsluiten in slot Loevestein.¹⁴ Willem II slaagde in zijn coup, maar kon hier niet lang van genieten: in november 1650 overleed hij aan de pokken. Hij zou zijn zoon Willem III, die een maand later ter wereld kwam, nooit zien.¹⁵

De regenten die in Loevestein gevangen waren gezet werden naderhand 'De Loevesteiners' genoemd en hun aanhangers 'staatsgezinden', en vormden een soort politieke partij die overtuigd waren dat er een zo groot mogelijk gewestelijke zelfstandigheid moest komen. Een stadhouders functie besloeg meerdere gewesten, en had volgens de Loevesteiners dus te veel invloed op het gezamenlijke beleid van deze gewesten.¹⁶ De plotselinge dood van Willem II was de uitgelezen kans om hun ideologie in praktijk te brengen. Onder leiding van raadspensionaris Johan de Witt werden alle gewesten, behalve Friesland en Groningen, door Holland overtuigd om niet een opvolgende stadhouder te benoemen.¹⁷ Het was het startschot voor een periode van 1650 tot 1672 die later het 'Eerste Stadhouderloze tijdperk' zou worden genoemd.¹⁸ Gedurende deze jaren werden andere resoluties aangenomen om het stadshouderschap verder in te perken, met Holland die in 1667 het *Eeuwige Edict* aannam. Hierin stond dat Holland nooit meer een stadhouder zou benoemen en dat dekapitein-generaal niet tegelijkertijd stadhouder van een ander gewest mocht zijn. Onder de term *Harmonie* werd getracht alle andere gewesten eenzelfde besluit te laten ondertekenen, hetgeen pas in 1670 slaagde toen de *Acte van Harmonie* door alle gewesten werd ondertekend en de scheiding tussen een civiele functie en militaire functie wet was.¹⁹

Terwijl de Republiek actief bezig was met het afweren van een vorst in het landsbestuur, was de gangbare trend in West-Europa juist het tegenovergestelde. In Spanje, Frankrijk, Engeland en Duitsland waren vorsten bezig met het behoud of juist het uitbreiden van hun macht. In 1658 besteeg zowel keizer Leopold I de troon in het Duitse rijk als koning Karel II die in Engeland; laatstgenoemde was een volle oom van Willem III.²⁰ Het overlijden van koning Filips IV van Spanje in 1665 zorgde voor de troonbestijging van de lichamelijk en mentaal zwakke Carlos II. Omdat zijn

¹¹ Ibid, 17.

¹² Ibid, 17 – 18.

¹³ Michel Reinders, *Gedrukte Chaos*, 11.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Petra Dreiskämper, *'Redeloos, radeloos, reddeloos'*, 16 – 18;

¹⁷ Ibid, 19 – 20.

¹⁸ Michel Reinders, *Gedrukte Chaos*, 11.

¹⁹ Petra Dreiskämper, *'Redeloos, radeloos, reddeloos'*, 22 – 23.

²⁰ Petra Dreiskämper, *'Redeloos, radeloos, reddeloos'*, 26 – 28.

levenseinde spoedig werd verwacht, beriepen beide echtgenoten van Carlos zijn zusters zich als rechtmatige eigenaren op van de Spaans-Habsburgse gebieden: koning Lodewijk XIV en keizer Leopold I.²¹ Lodewijk XIV besloot uiteindelijk dat de diplomatieke weg te traag verliep en viel met zijn leger in 1667 de Zuiderlijke Nederlanden binnen, wat een directe dreiging voor de Republiek betekende.²² Lodewijk XIVs doel om een universele monarchie te stichten betekende dat er oorlog voor de deur stond en de Republiek genoodzaakt was om zich te verenigen tegen deze vijand. Dit verenigen bleek echter een lang en gecompliceerd proces.

Het verenigen van een verdeelde natie onder vuur

De vaderloze jonge prins van Oranje moest vanaf zijn geboorte toezien hoe Johan de Witt en consorten bezig waren om hem uit het bestuur van de Republiek te houden. De positie van stadhouder, die Willem III volgens sommigen door erfrecht toebehoorde, werd op wettelijke grond zodanig veranderd dat Willems adellijke afkomst hier per definitie onverenigbaar mee zou zijn. Theoretische ondergrond van dit uitsluitingsbeleid was dat vorsten alleen zichzelf zouden dienen en naties constant in oorlog zouden verwikkelen omdat in oorlogstijd hun macht het grootst was. Het belang van de burgers werd hiermee terzijde geschoven, waardoor een republiek als staatsvorm wenselijk zou zijn: via decentralisatie zouden de belangen van burgers weer voorop komen te staan. De Witt zorgde met zijn beleid dat de Staten van Holland grote inspraak had in de Staten-Generaal en dus in het gehele landsbeleid.²³ Desalniettemin waren er toentertijd ook prinsgezinde regenten die juist streden om Willem III te verheffen als stadhouder van Nederland, omdat door de geschiedenis heen de Oranjes veel hadden betekend voor de Nederlandse staat.²⁴

Het debat over de positie van de prins van Oranje in het staatsbestel kwam pas met de dreiging van een oorlog prominent op tafel. Vanaf 1670 werd een aanval van Lodewijk verwacht, en met een oorlog in het vooruitzicht moest er iemand worden aangesteld als kapitein-generaal om de legers aan te voeren. Willem III werd als optie voorgedragen, hetgeen de Staatsgezinden een doorn in het oog was. Hierop volgde een intensieve campagne van zowel Orangistische als Staatsgezinde propaganda.²⁵ Lang zou worden gedacht dat deze machtsstrijd louter plaatsvond op nationaal niveau tussen prinsgezinden en staatsgezinden, maar dit werd in latere geschiedschrijving genuanceerd door te stellen dat eerder op lokaal niveau werd gestreden door verschillende 'facties' waar deze ideologische tweedeling 'dwars door heen liep'.²⁶ Deze nuancering bleek uiteindelijk ook niet toereikend, want de aandacht lag alleen maar op de bestuurders. Reinders' onderzoek toonde aan dat het vooral ook de burgers waren die inzagen dat hun bestuurders grove fouten hadden gemaakt, en 'voor dat inzicht hadden zij geen prins of regenten nodig'.²⁷

Desalniettemin was het vraagstuk van de prins van Oranje zijn aanstelling één die veel tijd in beslag nam. Niet alleen moest Willems aanstelling de beperkingen van eerder aangenomen resoluties zien te omzeilen, ook moesten alle gewesten unaniem instemmen. Toch kreeg de prins meer en meer steun vanuit de gehele Republiek, want zijn aanstelling zou Englands loyaliteit garanderen en soldaten inspireren om te vechten onder een geliefd leider. Holland zou de boel vooral hebben opgehouden, zelfs tijdens zijn aanstelling als kapitein-generaal met vele

²¹ Michel Reinders, *Gedrukte Chaos*, 26.

²² Petra Dreiskämper, *'Redeloos, radeloos, reddeloos'*, 34.

²³ Ibid, 20.

²⁴ Ibid.

²⁵ Michel Reinders, *Gedrukte Chaos*, 28.

²⁶ Petra Dreiskämper, *'Redeloos, radeloos, reddeloos'*, 20 – 21.

²⁷ Michel Reinders, *Gedrukte Chaos*, 13.

voorwaarden.²⁸ Het voortslepen van deze kwestie had als resultaat dat de publieke opinie zich erg scherp tegen haar regenten ging keren.²⁹ Doordat het aanstellen van een legerleider zo lang had geduurd, was Nederland alles behalve voorbereid op een invasie: een groot en gedisciplineerd leger ontbrak, verdedigingswerken waren verwaarloosd en niet in staat om een legermacht tegen te houden.³⁰ Hoe embarmelijk de situatie daadwerkelijk was, werd duidelijk toen Lodewijk XIV zijn aanvalsplan inzette.

In het begin van 1672 wordt aan de Republiek oorlog verklaard door vier verschillende vijanden: Engeland, Frankrijk en de bisschoppen van Keulen en Munster. Lodewijk XIV had door zijn verdrag met de twee laatsten zijn troepen via hun grondgebied kunnen verplaatsen en viel de Republiek op 1 juni binnen vanuit het zwakke oosten. Het Rampjaar was volwaardig begonnen. De Franse opmars verliep zo snel dat binnen 30 dagen gehele provincies door de Fransen waren veroverd; steden zouden hierbij zich zonder slag of stoot hebben overgegeven. Het Staatse leger trok genoodzaakt terug naar Holland achter de Waterlinie om van daaruit de Fransen te bestrijden. De ongelofelijk snelle opmars van de Fransen, alsmede de snelle overgave van provincies en steden, gaven de burgers in de Republiek het idee dat er wel verraad in het spel moest zijn vanuit het bestuur. Oproeren in steden van de Republiek bleven dan ook niet uit.³¹ In het gehele jaar van 1672 werd via enorm veel pamfletten (ruwweg 1600 ten opzichte van de normale productie van 300 per jaar) een levendig openbaar debat gevoerd over de staat van de Republiek en wie schuldig was aan de huidige situatie.³² Deze spanningen werden uiteindelijk op de bestuurders gericht, en resulteerden uiteindelijk in een grote groep boze burgers die de gebroeders De Witt verantwoordelijk hielden voor alle malaise. De gebroeders zouden hiermee betalen met hun leven op 20 augustus 1672.³³

Het is niet vreemd dat het jaar 1672 wordt bestempeld als 'Rampjaar'. De bekendste gebeurtenissen vonden hierin plaats: de aanval van vier vijanden, de volksopstanden en oproeren in de steden, de moord op de gebroeders De Witt en afsluitend werden in december nog de dorpen Bodegraven en Zwammerdam in as gelegd door Franse troepen.³⁴ Veel spraakmakende gebeurtenissen vonden plaats in 1672, maar voor velen was het Rampjaar hiermee nog niet ten einde. Met het gewest Utrecht zal de doorwerking en het einde van het rampjaar worden uitgelicht.

Het Sticht tijdens en na de Franse bezetting

De eerste ontgoocheling voor Utrecht kwam op 17 juni 1672: op deze dag vertrok het Staatse leger naar de Hollandse Waterlinie en liet Utrecht geheel over aan de Fransen.³⁵ Het beeld dat Dreiskämper schetst over deze situatie als de Prins van Oranje die bewust Utrecht in de steek liet is onvolledig. In de dagen voor 17 juni waren er oproeren in Utrecht beginnend met de Franse inval van de Republiek. Vele regenten verlieten de stad om veilig onderkomen te zoeken in andere steden, wat resulteerde in de burgerwacht die niet alleen de stadsleutels van de burgermeesters afpakten, maar ook streng gingen toezien op regenten die de stad trachten te verlaten via de vier stadspoorten. De regenten mochten vertrekken, maar niet met al hun bezittingen.³⁶ De bevolking van de stad kwam zo

²⁸ Ibid, 34 – 37.

²⁹ Ibid, 58.

³⁰ Petra Dreiskämper, *'Redeloos, radeloos, reddeloos'*, 41.

³¹ Michel Reinders, *Gedrukte Chaos*, 61 – 63.

³² Ibid, 15.

³³ Ibid, 9.

³⁴ Luc Panhuysen, *Het Rampjaar 1672*, 13.

³⁵ Petra Dreiskämper, *'Redeloos, radeloos, reddeloos'*, 43.

³⁶ Luc Panhuysen, *Het Rampjaar 1672*, 143 – 144.

aan de macht door het wettige gezag in gijzeling te nemen. Het was in deze situatie dat de prins van Oranje bij Utrecht aankwam op 14 juni 1672, waar hij niet gelijk hartelijk werd ontvangen vanwege geruchten over plunderingen van zijn troepen in Rhenen en Amerongen. Een dag later zou hij wel grandioos en vol opluchting worden onthaald als de redder van de stad.³⁷

De Staten-Generaal hadden echter al eerder het besluit genomen om Utrecht niet te verdedigen op grond van haar gebrekkige verdedigbaarheid en lieten de prins van Oranje met een officieel papier deze beslissing presenteren bij de heren in de Utrechtse Statenzaal. Dit werd beantwoord met verbijstering, maar de stadhouder wees op de handtekeningen onder het besluit, waar ook de handtekening van de afgevaardigde namens Utrecht stond: de heer van Dijkveld. Toen het leger de 17^e vertrok, vluchtte ook bijna het gehele patriciaat van de stad.³⁸ Er restte de stad niets anders dan om met een afvaardiging het naderende leger van Lodewijk XIV te verzoeken om de stad niet met harde hand in te nemen: de zogeheten *sauvegarde*. Voordat deze onderhandelingen afgerond waren, stond markies De Rochefort al voor de stad en eiste doorgang. Twee Utrechtse burgermeesters (de heer Hamel en Velthuysen zoals we later achterkomen) overhandigden Rochefort hierop direct de sleutels van de stad en de overgave van Utrecht was een feit.³⁹

Deze beginsituatie geeft goed weer hoe de spanningen zich in Utrecht verder zouden ontwikkelen. De bewoners van Utrecht waren al gauw overtuigd dat ze niet konden rekenen op hun regenten en bestuurders. Willem III speelde hier slim op in om de beslissing van de terugtrekking van zijn troepen vooral te presenteren als een beslissing die volledig door de Staten-Generaal was genomen. Hij zuiverde zich hierbij van blaam, en het gegeven dat het patriciaat de benen nam en de overige twee burgermeesters een paar dagen later zonder toestemming direct de stadsleutels overhandigden hielpen het besef dat alle problemen en narigheid vooral te wijten viel aan de bestuurders. De spanning tussen burgers en stadsbestuur zou zo ook het podium bieden voor de spanningen tussen de Fransen en de Nederlanders: Utrechters trouw aan de Republiek zouden Oranjegezind en protestants zijn. Overlopers werden verwacht in katholieken of Fransgezinde bestuurders.

Utrecht huisde als stad een relatief hoog aantal katholieken: ruwweg één kwart tot één derde van haar bevolking was katholiek.⁴⁰ Hoewel de Republiek al een zeker wantrouwen koesterde jegens katholieken, werd dit wantrouwen aan het begin van de Franse bezetting actief ingezet door sommige gereformeerden om aan te tonen dat de katholieken de Franse koning met open armen zouden hebben ontvangen. Zekere katholieke priesters hadden middeleeuwse voorspellingen over de bevrijding van het katholieke geloof gekoppeld aan de huidige politieke situatie, waar Lodewijk XIV op de hoogte van was en zeer slim inzette als propagandatechniek.⁴¹ Hoewel de echte loyaliteit van de katholieken onduidelijk was, was zij wel een actief discussiepunt in gereformeerde polemieken maar ook Franse propaganda.⁴² Dat de katholieken even hard te lijden hadden onder het Franse bewind werd hierbij vergeten: de belastingen en schattingen die zij moesten betalen waren even hoog als andere confessies.⁴³ Een paar katholieke edelheren en leden van het patriciaat zouden de

³⁷ Ibid, 152.

³⁸ Ibid, 153.

³⁹ Petra Dreiskämper, *'Redeloos, radeloos, reddeloos'*, 43.

⁴⁰ Bertrand Forclaz, "“Rather French than Subject to the Prince of Orange.” The Conflicting Loyalties of the Utrecht Catholics during the French Occupation (1672-1673), in *Church History and Religious Culture* 87 (2007), 512.

⁴¹ Ibid, 513 – 516.

⁴² Ibid, 523.

⁴³ Ibid, 526.

Fransen wel actief hebben gesteund, met hoop op het benoemd worden in een ambt.⁴⁴

Het vertrek van de Franse troepen in november 1673 luidde het einde van het Rampjaar in voor de Utrechters. Hoewel iedereen veel had geleden onder de Franse bezetters, met het moeten betalen van vele belastingen en de geforceerde inkwartieringen, ontstond na het vertrek een groot oproer. Katholieke altaren en beelden werden weer vernietigd, de Dom werd weer gezuiverd van katholieke invloeden, maar ook huizen van katholieken die de Prins van Oranje zouden hebben bekritiseerd werden door de menigte aangevallen en ruiten met bakstenen ingegooid. Toen de troepen van de Staten-Generaal arriveerden, stopten deze opstootjes. Zij ontdeden alle bestuursleden van hun functies om een onderzoek in te zetten naar hun praktijken tijdens de bezetting. De maanden hierna zouden gevuld zijn met ideologische conflicten, waarin het geloof centraal stond in de loyaliteitskwestie, maar waar vele verschillende perspectieven naar voren kwamen.⁴⁵ Het gewest Utrecht zou zich weer moeten voegen bij de Republiek, en in de publicaties die volgden zou de doorwerking van de bezetting goed doorklinken. Eén relevante publicatie zal nu worden toegelicht.

⁴⁴ Ibid, 525.

⁴⁵ Ibid, 529.

Hoofdstuk 2: het *Journal* en haar context

Nu de historische context van de Republiek en de oorlog waar zij zich in bevond is uitgelicht, kunnen we ons richten op het *Journal* zelf. Want waarom is juist dit drukwerk zo interessant voor onderzoek? Dit heeft te maken met verscheidene factoren, waaronder de inhoud van het convoluut waar een exemplaar van het *Journal* in is opgenomen, de motivatie voor de publicatie van het *Journal* an sich en als laatst de persoon die verantwoordelijk is dat deze publicatie het levenslicht heeft gezien: de veronderstelde auteur van het *Journal*. Het *Journal* heeft een eigen geschiedenis en context die op zijn minst opmerkelijk is te noemen.

De aanloop naar de verschijning van het Journal

Voordat het publiek zou lezen over de Franse bezetting van Utrecht gedurende de oorlog, werd in de Republiek eerst het werk *Advis fidelle aux veritables Hollandois. Touchant ce qui s'est passé dans les villages de Bodegrave & Swammerdam* uitgegeven in september 1673.⁴⁶ Het werk zelf was Franstalig om zowel de binnenlandse elite als de internationale lezers aan te spreken,⁴⁷ en direct vanaf het verschijnen van deze publicatie wordt aangenomen dat de 'nieuwsagent' Abraham de Wicquefort hier de auteur van is geweest.⁴⁸ De daadwerkelijke gebeurtenissen hadden plaatsgevonden aan het eind van het jaar 1672, waardoor dit nieuwsboek dus ruwweg negen maanden later pas is verschenen. De relatief late verschijning had een eenvoudige reden: Franse diplomatieke repercussies werden gevreesd vanwege haar inhoud. Het Franse leger was nog bezig met haar terugtocht. De Wicquefort gaf medio 1673 in zijn memoires aan dat het werk 3 tot 4 maanden was opgehouden.⁴⁹

Het beoogde publiek van deze publicatie laat al doorschemeren dat het hier niet alleen ging om een tekst die louter diende ter informering. Haar grootste functie was van een propagandistische aard en had een tweeledige uitwerking. Hoewel de informatie in het *Advis Fidelle* al grotendeels bekend was in internationale kringen was het werk een pleidooi tegen de gruwelijkheden door de Fransen, waarbij het beoogde een internationaal publiek 'tegen de Fransen in te nemen en te winnen voor de zaak van de Republiek', waardoor Bodegraven en Zwammerdam een symbolische functie verkregen als het ging om verzet tegen de Franse expansiedrift.⁵⁰ Vooral in Duitsland vond dit werk in eigen vertaling een gewillig publiek, gezien zij tijdens het verschijnen ervan zelf verwickeld waren in de strijd over hun grondgebied met de Fransen.⁵¹

Anderzijds diende het werk ook een nationaal belang met haar oproep aan de bewoners van de Republiek tot eendracht, geloof in eigen kracht en behoud van de eigen Nederlandse identiteit.⁵² Hier speelde ook de rol van de prins van Oranje, Willem III, mee. Het *Advis fidelle* kent verscheidene edities, en door de Amsterdamse drukker Jan Claesz ten Hoorn wordt enkele maanden later tegen eind december een Nederlandse vertaling gepubliceerd onder de titel *De Fransche tyrannie*. Advertenties voor deze publicatie verschijnen in de *Amsterdamsche Courant* van 19 en 23 december

⁴⁶ Donald Haks, *Vaderland & Vrede*, 27.

⁴⁷ Donald Haks, "De Franse tirannie. De verbeelding van een massamoord," in *Romeyn de Hooghe: De verbeelding van de late Gouden Eeuw*, redactie Henk van Nierop e.a., (Hilversum: Verloren, 2013), 86.

⁴⁸ Ibid., in voetnoot 10.

⁴⁹ Donald Haks, *Vaderland & Vrede*, 47.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Ibid, 48

⁵² Ibid, 44.

1673, alsmede die van 6 januari 1674.⁵³

Deze vertaling lijkt een groot publiekelijk succes te zijn, waardoor Ten Hoorn besluit om een vervolg te publiceren: het *Journal*. Dit vervolg verschijnt direct in de volkstaal en wordt niet voorafgegaan door een Franse versie. Een mogelijke verklaring voor deze beslissing is dat de propagandadoeleinden hier het moesten afleggen tegen commerciële belangen die werden aangewakkerd door de grote vraag naar meer nieuws vanuit de Republiek zelf. In dit vervolg spreekt de drukker eerst de lezer aan in het voorwoord over de totstandkoming van dit werk, met als motivatie het eerdere succes van *De Fransche tyrannie* aankaartend, dat '[d]ese uw aengename ontfangenis, die oock niet ongenaem aen my heeft geweest, [my heeft] bewogen om weer van nieuws voor u te verschijnen met een nieuwe vertooningh van hun geweldenaeryen, insonderheydt t'Utrecht en te Woerden'.⁵⁴ De drukker geeft in dit voorwoord al aan dat het vorige boek een *best-seller* is geweest en dat hij graag voorziet in de – vrij letterlijke – nieuwsgierigheid van het volk. Dit is de genesis van het *Journal*. Het is eréén niet zonder haar eigen mysteries.

In de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was een grote behoefte aan nieuws en informatie, waarin 'goedkope prenten en pamfletten' tegemoet kwamen,⁵⁵ maar drukwerken zoals de *Fransche tyrannie* en het *Journal* vervulden deze behoeftegetuige hun succeseven goed. Vermoedelijk is 'nieuwsagent' Abraham de Wicquefort tevens de auteur van het *Journal*, maar beide werken vernoemen hem niet als de schrijver.⁵⁶ Waarom De Wicquefort niet zijn naam aan deze publicaties wilde verbinden heeft wellicht te maken met zijn achtergrond. Een daadwerkelijke biografie over Abraham de Wicqueforts leven ontbreekt tot heden, een gemis dat Maurice Keens-Soper van plan was recht te gaan zetten in zijn kritische editie van *L'Ambassadeur et ses Fonctions*.⁵⁷ Vanwege onbekende redenen is deze editie en beloofde biografie nooit verschenen, gezien het gegeven dat de enige concrete vermelding van deze beloofde editie naar mijn weten alleen in het artikel zelf lijkt voor te komen.

De ambassadeur en zijn plichten, wie was Abraham de Wicquefort?

Hoewel er geen biografie aanwezig is over Abraham de Wicquefort, houdt dit niet dat er geen informatie beschikbaar is over zijn levensloop. In de woorden van Maurice Keens-Soper is De Wicquefort 'not a name to reckon with in the history of early modern Europe'.⁵⁸ Hiermee illustreert Keens-Soper dat op het eerste aanzicht De Wicquefort niet een spraakmakend figuur is; zijn hoogst behaalde functie op papier was een 'diplomatic envoy of the second rank'.⁵⁹ Schijn bedriegt als we specifiek gaan kijken naar het turbulente leven van deze diplomaat.

De Wicquefort was een in de Republiek geboren man, maar verhuisde al vroeg in zijn jeugd

⁵³ Ibid, 46. De volledige titel van dit werk luidt *De Fransche tyrannie, dat is : Oprecht en waerachtig verhael van de grouwelijke wreetheden tot Bodegraven, Swammerdam en elders door de Franssen gepleegt*. In de database *Shortlist catalogue*, gericht op het documenteren van oude drukwerken, is de vingerafdruk hiervoor: 167408 - 1b1 A2 nig : 1b2 L3 n\$ d - 2b1 2A et : 2b2 2K3 \$van\$. De desbetreffende advertentie van 6 januari 1674 bestaat in een gedigitaliseerde vorm op het internet en is te vinden op onderstaande hyperlink:

<https://peeters429.files.wordpress.com/2007/10/d17c982b52.jpg>

⁵⁴ ABO scan 11 en 12.

⁵⁵ Henk van Nierop, 'Profijt en Propaganda: Nieuwsprenten en de verbeelding van het nieuws' in *Romeyn de Hooghe*, 66.

⁵⁶ De *Short Title Catalogue* Nederland benoemt Abraham de Wicquefort ook als auteur voor dit werk. Dat hier enige twijfel op zijn plaats is, komt later in de tekst aan bod.

⁵⁷ Maurice Keens-Soper. "Abraham de Wicquefort and Diplomatic Theory," *Diplomacy & Statecraft* 8:2 (1997): 29, zie hier voetnoot 1.

⁵⁸ Ibid., 16.

⁵⁹ Ibid.

naar Parijs om daar zijn studie te wijden aan 'staatkunde'. Zijn talenten bezorgden hem een plaats als resident van de keurvorst van Brandenburg aan het Franse hof in 1626, waar hij deze dekmantel gebruikte om politiek nieuws door te spelen aan belangstellenden, waaronder Frederik Willem en De Witt.⁶⁰ Dit hield hij vol totdat hij in de problemen kwam in 1658. De kardinaal Mazarin beschuldigde in dit jaar De Wicquefort van het doorspelen van gevoelige informatie over Lodewijk XIV naar Holland. Hierop vroeg De Wicquefort een verplaatsing aan, maar werd door Mazarin in de Bastille Saint-Antoine vastgezet gedurende een jaar, waarna hij op last van een Brandenburgse gezant genaamd De Brandt naar de Franse grens bij Calais werd verplaatst. Hierna kwam hij weer enkele maanden in dienst van de kardinaal, totdat er oorlog tussen Frankrijk en de Republiek ontstond en De Wicquefort vluchtte via Calais naar Engeland, om zich vervolgens van hier uit naar Den Haag te begeven. Hier werd hij benoemd tot 'geschiedschrijver van Holland' door raadspensionaris De Witt, met wie hij al gedurende zijn verblijf in Parijs briefwisselingen had gehad.⁶¹ Tevens werd hij hierbij ingelijfd voor de geheime dienst van De Witt en genoot zo zijn protectie. Zodoende kon De Wicquefort in Den Haag zonder problemen zijn nieuwsdienst hervatten en bouwde een nieuw correspondentiecircuït op.⁶²

Het verhaal stopt echter niet als De Wicquefort succesvol is gevlucht naar de Republiek. Tijdens zijn verblijf onderhoudt De Wicquefort contacten met onder meer de koning van Polen, als ook de hertog van Brunswijk-Lünenberg-Celle en de bisschop van Osnabrück.⁶³ De klap op de vuurpijl hier is dat De Wicquefort staatszaken van de Republiek doorspeelde naar koning Lodewijk XIV, onder de neus van De Witt door.⁶⁴ Zijn functie als geheim correspondent van de raadspensionaris stelde hem in staat een rookgordijn op te werpen over zijn activiteiten.⁶⁵ Zelfs na de val van de gebroeders De Witt zette De Wicquefort zijn spionage activiteiten door en charmeerde de nieuwe regeerders, hetwelk door de stadhouder Willem III waarschijnlijk niet werd opgemerkt vanwege zijn investering in de oorlog tegen Franrijk.⁶⁶

De vele correspondenties die De Wicquefort onderhield resulteren uiteindelijk in zijn arrestatie op 20 maart 1675, met als aanklacht verstandhouding met de Fransen en geheime briefwisselingen met de Engelsen. Vanwege deze aantuigingen wordt hij vastgezet in de Gevangenispoort van Den Haag, waar hij ontkent en veroordeeld wordt tot levenslang gevangenis. Nog geen vier jaar later ontsnapt De Wicquefort met hulp te 11 februari 1679 uit zijn gevangenis, en vlucht uiteindelijk naar Celle waar hij tot de raad van de hertog van Brunswijk-Lünenberg wordt aangesteld.⁶⁷ Dat er geen kwaad bloed was tussen De Wicquefort en Willem III lijkt

⁶⁰ G de Bruijn, *Geheimhouding en verraad: De Geheimhouding Van Staatszaken Ten Tijde Van De Republiek (1600 – 1750)*, (Den Haag: SDU, 1991), 493.

⁶¹ A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt, deel 20*. 178. Hier is gebruik gemaakt van de gedigitaliseerde versie zoals die wordt aangeboden door het Huygens Instituut, http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/vdaa/#page=0&accessor=accessor_index&view=homePane, laatst geraadpleegd op 15/01/2015.

⁶² De Bruijn, *Geheimhouding en verraad*, 493 – 494.

⁶³ Repertoria vertegenwoordigers in Nederland en in het buitenland 1584-1810, <http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/schutte/#source=1&page=326&accessor=toc>, laatst geraadpleegd op 19/01/2015.

⁶⁴ De Bruijn, *Geheimhouding en verraad*, 494.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Ibid, 495.

⁶⁷ A.J. van der AA, *Biographisch woordenboek*, http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/vdaa/#page=0&accessor=accessor_index&view=homePane, laatst geraadpleegd op 19/01/2015.

uit het gegeven dat zij zich met elkaar ‘verzoenden’ in het najaar van 1680 toen de prins van Oranje aan het hof van de hertog een bezoek bracht.⁶⁸

Als Keens-Soper stelt dat ‘De Wicquefort seems to have earned his living not so much as a diplomatist but as a purveyor of political intelligence’,⁶⁹ dan laat de hier boven geschreven historie maar al te goed zien in hoeveel politieke webben De Wicquefort zich manoeuvreerde en dat hij kennis van zaken boven diplomatieke loyaliteit stelde. Dit levert een plausibele verklaring voor de reden waarom De Wicquefort niet expliciet zijn naam heeft laten verbinden als auteur aan het *Advis fidelle* en het *Journal*. Kleur bekennen zou simpelweg teveel kanalen van informatievoorziening doen sluiten. Zeker als in achtning wordt genomen dat de *Franse tyrannie* en het *Journal* een groot publiekelijk succes hadden en Frankrijk een verbod tegen het boek had uitgevaardigd.⁷⁰

Er mag gesteld worden dat De Wicquefort een controversieel figuur is in de geschiedenis van de Republiek. Schijnbaar zonder enige morele bezwaren wisselde hij tussen verscheidene rollen als spion tot ophitsers van de (inter)nationale bevolking met zijn anti-Franse *Advis Fidelle*. In de Republiek zelf, maar ook internationaal, is veel gereageerd op deze verslaggeving over de Franse wredeheden; sommigen waren skeptisch over het betrouwbaarheidsgehalte van de beschreven gebeurtenissen, anderen voerden het als het toonbeeld en bewijs van de Franse expansiedrift aan.⁷¹ Een bewustzijn dat wat gedrukt staat niet een garantie is voor de waarheid en voor verscheidene (politieke) doeleinden ingezet kan worden, is dus in een zekere mate aanwezig bij het vroegmoderne publiek dat deze werken leest.

Het Journal en haar doorwerking in het vroegmoderne lezerspubliek

Juist de reacties van deze vroegmoderne lezers vertellen veel over hoe zij de informatie die zij lazen tot zich namen. Het verwerken van informatie gebeurde onder meer door het maken van notities, wat zowel in de marges van de gedrukte tekst kon, als op blanco vellen die de lezer speciaal liet inbinden bij de gedrukte werken.⁷² De genoteerde informatie kan op deze manier veel prijsgeven over het type lezer en zijn gebruik van de gelezen tekst. Het kan daarentegen ook belangrijke historische informatie bevatten die, om welke reden dan ook, niet is opgenomen in een drukwerk. Notities vertellen dus mogelijk iets over de betrouwbaarheid van wat er gelezen wordt naast wat de manier waarop zij met een tekst engageren iets vertelt over leesgedrag. Voor deze soort informatie is een gebruiker nodig die intiem bekend is met de informatie die staat gedrukt, zoals een ooggetuige van wat geschreven staat.

In het archief van de afdeling Bijzondere Collecties van de Universiteits Bibliotheek Utrecht ligt een doorschoten exemplaar waarin een ooggetuige in veelvoud notities heeft gemaakt over de Franse bezetting van Utrecht van 1672 – 1673, waar de geschreven informatie zich vooral richt op het jaar 1673. Het exemplaar bevat meerdere drukwerken en is gedeeltelijk gedigitaliseerd op het platform *Annotated Books Online*. Deze digitalisatie bevat het *Journal ofte Dag Verhael van dat tot Uytrecht en Woerden by de Franschen is voorgevallen*, een nieuwspublicatie uit naam van de burgermeesters van Utrecht gedateerd te 26 juni 1672,⁷³ meerdere illustraties die betrekking hebben

⁶⁸ Reportoria, <http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/schutte/#source=1&page=326&accessor=toc>, laatst geraadpleegd op 19/01/2015.

⁶⁹ Maurice Keens-Soper, “Wicquefort and Diplomatic Theory”, 16.

⁷⁰ Donald Haks, *Vaderland & Vrede*, 47

⁷¹ Ibid, 48.

⁷² William Sherman, *Used Books*, XI – XX.

⁷³ ABO scan 43

op de Franse bezetting, een kort bericht simpelweg getiteld 'Uyt Utrecht',⁷⁴ het tweede deel van het *Journael* dat verhaalt over Woerden,⁷⁵ een kort nieuwsbericht met gravure over het aangeboden stadhouderschap aan Willem III,⁷⁶ en als laatste een traktaat getiteld *Het Afkeer ende de Bitterheyt over 't Verschil der Religie Gematicht ende recht bestiert. Mitsgaders Medelijden met de dwalende ende Sachtmoedige onderwijsinge der selve*, waarin ook nog een kort bericht getiteld *Dedicatie aen den Edelen Achtbaren Heere Everhard van Weede, Heere van Dickvelt, Rateles* in is opgenomen. Tussen al deze drukwerken in zijn meerdere lege pagina's opgenomen waar de lezer zaken die hij belangrijk vond kon noteren en opschrijven, wat hij ook veelvoudig heeft gedaan.

De compositie van dit doorschoten exemplaar getuigt van een grote betrokkenheid van de lezer bij de situatie van Utrecht tijdens de Franse bezetting. Vermoedelijk was het doel van de samensteller om alle informatie over de situatie van Utrecht in één plaats te kunnen verzamelen voor makkelijke inzage, en deze te kunnen aanvullen – dan wel verwerken – door middel van eigen genoteerde bevindingen. Een grote hoeveelheid notities van de lezer hebben betrekking op het onderdeel van het *Journael* dat verhaalt over Utrecht in 1673, waar hierboven duidelijk werd dat de publicatie van dit werk ook niet geheel zonder haken en ogen was. Hoe engageerde de lezer met een tekst die waarschijnlijk was geschreven door een omstreden personage als Abraham de Wicquefort? Zouden de notities wijzen op een kritischere houding jegens de betrouwbaarheid van wat gedrukt stond? In het volgende hoofdstuk wordt er naar een aantal van deze notities gekeken om te kijken wat deze voor informatie bevatten over zowel de betrouwbaarheid van het *Journael* als nieuwspublicatie en wat voor vroegmoderne lezer zich kenbaar maakt.

⁷⁴ ABO scan 378

⁷⁵ Vanaf ABO scan 491

⁷⁶ ABO scan 645

Hoofdstuk 3: ‘Autentieke bewijzen, tot ons voorgestelde oogwit dienstigh’

Nu de historische context en de context omtrent het *Journal* is toegelicht kan er nu worden aangevangen met de inhoud van het doorschoten exemplaar. Dit exemplaar is zoals eerder vermeld gevuld met talloze lezerssporen, zowel in de marges van gedrukte teksten als op speciaal ingebonden lege vellen. In dit hoofdstuk genieten de ingebonden vellen met handgeschreven lezerscommentaar de aandacht en zal worden beargumenteerd wat de functies van deze opmerkingen zijn. De functies zullen ruwweg worden verdeeld in vier categorieën, te weten *aanvullend*, *uitweidend*, *kritisch* en *functioneel*. Gebaseerd op het gekozen bronmateriaal en de omvang van dit onderzoek acht ik deze vier categorieën toereikend genoeg om de verscheidenheid van de opmerkingen uit te lichten en te analyseren. In dit hoofdstuk worden alle vier categorieën toegelicht, de totstandkoming van het bronmateriaal verantwoord en komen de eerste twee categorieën aan de orde. In hoofdstuk 5 zullen de *kritische* en de *functionele categorie* aan bod komen.

Categorieën van lezersopmerkingen en leesgedrag

Als er wordt gesproken over een *aanvullende opmerking*, dan wordt een opmerking bedoeld die refereert aan de gedrukte tekst én informatie verschaft die in het *Journal* ontbreekt. Mocht het *Journal* verslag doen van de 14e, 15e en 18e van een maand, dan worden de lezersopmerkingen die verhalen over de 16e en 17e als aanvullend beschouwd. Hierbij wordt het criterium gehanteerd dat deze opmerkingen maar enkele zinnen mogen bevatten en dus beknopt van aard zijn. De inhoud van deze opmerkingen is dus vooral van ‘objectieve’ aard.

De *uitweidende opmerking* beslaat opmerkingen die zich op twee manieren kunnen presenteren. Ten eerste is het mogelijk dat de handgeschreven opmerking betrekking heeft op wat al gedrukt staat, waar het vervolgens extra informatie over verschaft. Ten tweede bestaat de mogelijkheid dat ontbrekende informatie wordt aangevuld: om hierbij te oordelen of de lezersopmerking onder de categorie *uitweidend* valt en niet *aanvullend* wordt gekeken naar de lengte. Betreft het een doorlopend verhaal van meer dan vier à vijf zinnen waarin voornamelijk ‘feiten’ worden opgesomd, dan wordt deze lezersopmerking onder de categorie *uitweidend* geschaard.

Wanneer de authenticiteit van het gedrukte woord in twijfel wordt getrokken, spreken we van een *kritische opmerking*. Deze opmerkingen engageren met het waarheidsgehalte van een gedrukte tekst, waarin de lezer informatie corrigeert, nuanceert of expliciet vermeldt dat wat gedrukt staat niet waar is. Kritische lezersopmerkingen kunnen lastig zijn om te duiden vanwege hun variërende lengte, waardoor enige overlap met de *aanvullende* en *uitweidende* categorieën onvermijdelijk lijkt. Doorslaggevend criterium voor deze twijfelgevallen is als de lezersopmerking een duidelijk persoonlijk waardeoordeel bevat, waarbij dit waardeoordeel zich richt op wat gedrukt staat, wat juist wordt verzwegen of blijkt geeft van een duidelijke mening vanwege een betogende inhoud.

Afsluitend is er de *functionele categorie*. Deze categorie fungeert als restcategorie voor onbepaalde opmerkingen en andere sporen van boekgebruik/leesgedrag. Hier wil ik benadrukken dat dit niet inhoudt dat de functionele categorie als een soortement prullenbak dient waar opmerkingen en lezerssporen in worden geloosd omdat zij niet netjes te plaatsen zijn in de voorgaande categorieën. Opmerkingen en lezerssporen worden hier juist onder geschaard als zij blijken geven van het gebruik van het doorschoten exemplaar zelf. Deze categorie stelt vroegmodern leesgedrag zelf centraal, en niet alleen het leesgedrag ten opzichte van het *Journal*.

De selectie en bewerking van het materiaal

Nu is beschreven *hoe* er zal worden gekeken naar de lezersopmerkingen, is het belangrijk om te beschrijven naar *wat* er precies zal worden gekeken. Voor de lezersopmerkingen is gekozen om een sample van 21 handgeschreven pagina's te selecteren uit de scans van de gedigitaliseerde versie zoals zij staat op *ABO*. Voor de *functionele categorie* zal ook buiten deze scans worden gekeken omdat lezerssporen voorkomen op meer plaatsen dan alleen de notatievellen. Hoewel de online versie incompleet is en niet alle pagina's bevat van het origineel, zijn de beschikbare scans zelf van zeer hoge kwaliteit en ruimschoots voldoende in aantal om te beantwoorden aan het beoogde onderzoek van deze scriptie. Vanuit een praktisch oogpunt maakt dit het werken met dit archiefstuk aanzienlijk efficiënter omdat ik het ten alle tijden kan inzien, zonder het eerst elke keer weer te moeten aanvragen bij de afdeling bijzondere collecties van de universiteitsbibliotheek te Utrecht.

De handgeschreven pagina's van de sample zijn allen door mij gekozen en volledig getranscribeerd voor dit scriptieonderzoek.⁷⁷ Ook al is er geen sprake van het uitgeven van een wetenschappelijk verantwoorde editie van literair werk, enkele verantwoordingen met betrekking tot het selectie- en transcribeerproces zijn desalniettemin op hun plaats. Met enige rekking van het begrip stel ik dat deze afschriften dienst doen als persoonlijke *archiefeditie*, met in acht neming dat er sprake is van 'nauwkeurige afschriften van handschriftelijke documentaire bronnen' om 'snelle raadpleging van de inhoud van niet-geëditteerde teksten te vergemakkelijken'.⁷⁸ Als het gaat over 'niet eerder gepubliceerd handschriftelijk materiaal [...] is een editeur vereist met ervaring op paleografisch gebied', want een onbekendheid met de schrijfwijzen van die tijd resulteert in een 'onaanvaardbare hoeveelheid fouten in de weergave'.⁷⁹

Met enige voorzichtigheid durf ik te beweren dat ik beschik over ervaring op paleografisch gebied en het lezen van 17^e eeuwse handschriften, maar het zou te voorbarig zijn om mij een expert te noemen. Een formele cursus heb ik nooit gevolgd, wat zou kunnen resulteren in fouten. Andere factoren spelen ook een rol: het doorschoten exemplaar heeft met de lezersopmerkingen twee verschillende handschriften, ruwweg te verdelen in een 'mooi/net' en een 'lelijk/vluchtig' handschrift. Het 'vluchtige' handschrift had leesbaarheid niet als prioriteit, en de Republiek was een gebied met verschillende dialecten in plaats van gestandaardiseerd Nederlands,⁸⁰ waardoor de schrijfwijze van bepaalde woorden dus per handschrift of gedrukte tekst kan variëren. Om de hoeveelheid fouten zoveel mogelijk in te perken, is intensief gebruik gemaakt van een online database van het handgeschreven vroegmoderne alfabet en de Geïntegreerde Taal-Bank (vanaf hier *GTB*) om te controleren of het juiste woord was getranscribeerd.⁸¹ In enkele gevallen heb ik ook gebruik gemaakt van het *Journael* zelf als het ging om het achterhalen van woorden die niet in de *GTB* konden worden gevonden.

⁷⁷ Hoewel hier enkele uitzonderlijke gevallen zijn die later worden toegelicht.

⁷⁸ Marita Mathijsen. *Naar de letter. Handboek editiewetenschap*. (Den Haag: Constatijn Huygens Instituut, 2010), 75.

⁷⁹ *Ibid*, 33.

⁸⁰ Marijke van der Wal, Cor van Bree. *Geschiedenis van het Nederlands*. (Houten: Spectrum, 2014), 200.

⁸¹ Deze online database richt zich alleen op het Britse handschrift, maar biedt vele alternatieve schrijfwijzen aan die correspondeerden met de letters die ik zelf aantrof in het vroegmoderne Nederlandse schrift. Zie hiervoor: English Handwriting 1500-1700. An online course. <http://www.english.cam.ac.uk/ceres/ehoc/alphabets.html>, laatst geraadpleegd 13/02/2015. Voor onbekende woorden: Geïntegreerde Taal-Bank. Historische woordenboeken op het internet. <http://gtb.inl.nl/>, laatst geraadpleegd op 13/02/2015.

Het transcribeerproces mag ‘met behulp van fotokopieën vervaardigd worden’,⁸² wat in dit geval met hoge kwaliteitsscans is uitgevoerd. Hoewel de uiteindelijke controle van deze transcripties met het originele manuscript zou moeten plaatsvinden,⁸³ stel ik dat de interface van *ABO* veelzijdig genoeg is om dit overbodig te maken: de pagina’s kunnen tot zeer ver in- en uitgezoomd worden, alsmede volledig worden gekanteld en gedraaid in incrementen van 45 graden. Op deze manier is er een bescheiden *diplomatische transcriptie* gemaakt,⁸⁴ waar ik in plaats van ‘diacretische tekens’ gebruik heb gemaakt van de opmaakopties in Word om deze kenbaar te maken: doorhalingen en onleesbare passages worden aangegeven als [doorgehaalde passage] en [onleesbaar]; alleen de gebruikte en bekende schrijfafkortingen van meerdere letters worden opgelost door deze afkorting in schuingedrukte tekst te plaatsen (e.g. *versoekende*). Afgesloten woorden los ik in de transcripties niet op omdat het mij ontbreekt aan kennis over de correcte schrijfwijze. Woorden waar onzekerheid over bestaat, zijn gemarkeerd met geel.

Opmaak technisch gezien heb ik mij zo trouw mogelijk aan de regelindeling gehouden, waarbij ik de tekst op een nieuwe regel laat doorgaan als de ooggetuige dat ook doet, en bovenschrijft als datering, jaartallen en de folionummer referenties heb ik met de opmaak van Word zoveel mogelijk geprobeerd te imiteren om dicht bij het origineel te blijven.⁸⁵ In het geval van weinig handgeschreven notities of veel onbeschreven ruimte op een vel, is gekozen om deze leegte niet te imiteren om te voorkomen dat de bijlage van de transcripties te veel onnodig uitgroeit. Mijns inziens doet dit niet af aan de integriteit; anderzijds verwijs ik de lezer altijd naar de desbetreffende scanpagina waar deze zelf kan bekijken hoe het handgeschreven blad eruit zag. Als samengestelde woorden door regelindeling worden afgebroken, hanteer ik geen verbindingsstreep.

Het blijft echter voorkomen dat vele onzekerheden niet zijn op te lossen voor manuscripten, waar deze handgeschreven pagina’s geen uitzondering op vormen. Zaken zoals aaneenschrijving van woorden, hoofdletters, interpunctie en spaties zijn lastig in te schatten als lezer uit de 21^e eeuw.⁸⁶ Wanneer woorden worden aaneengeschreven en wanneer zij worden opgesplitst in het afschrift is gebaseerd op eigen inschatting en hoe de gehele zin loopt. Hoofdletters plaats ik alleen als het gaat om een persoonsnaam om duidelijkheid te bevorderen; zij worden nauwelijks gebruikt door de ooggetuige zelf. Als geschreven regels of woorden iets verder uit elkaar staan dan gebruikelijk, worden hiervoor ook meerdere spaties gehanteerd.

Al deze ingrepen zijn zeer interpretatiegevoelig en zeker niet zonder fouten, maar in een manuscript moet nu eenmaal ‘geïnterpreteerd worden’ op wat er staat geschreven.⁸⁷ Dat ‘tekstinterpretatie’ in de zin van betekenis toekenning uit den boze is als editor omdat er dan aan de integriteit van de tekst kan worden gezeten,⁸⁸ is hier veel minder van toepassing. Zoals eerder vermeld gaat het hier niet om een complete editie te verzorgen, maar het proces van analyseren en duiden te versoepelen. Mijn ingrepen en interpretaties hebben zonder twijfel invloed gehad op het betrouwbaarheidsgehalte van de afschriften in hun huidige staat; alle tekortkomingen die daar uit voortkomen zijn voor mijn eigen rekening.

De 21 handgeschreven pagina’s die gekozen zijn als ‘basistekst’ beslaan alle handgeschreven pagina’s in oplopende volgorde van aantreffen in de *ABO*-versie, beginnend op scan 45 en eindigend

⁸² Marita Matijssen, *Naar de letter*, 379.

⁸³ Ibid.

⁸⁴ Ibid, 254.

⁸⁵ Ibid, 379. Hoewel ik de lezer van harte uitnodig om de scanpagina’s zelf raad te plegen op *ABO*.

⁸⁶ Ibid, 254.

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Ibid.

op scan 373. Uitzondering hier zijn scanpagina's 295 en 296, welk door iemand anders al getranscribeerd waren en ik simpelweg vergeten was om mee te nemen in de sample. Motivatie voor deze afbakening is dat vele van deze pagina's nog niet waren getranscribeerd, of vol fouten zaten. Deze fouten heb ik getracht zoveel mogelijk te zuiveren. Door te kiezen voor een oplopende volgorde veronderstel ik notities en lezersopmerkingen te vinden die waarschijnlijk dichterbij elkaar liggen en dus makkelijker zijn te duiden. In de bijlage kunnen de getranscribeerde pagina's worden gevonden; in de lopende tekst zal ik echter verwijzen naar de pagina's zoals zij door de lezer zelf zijn gemarkeerd of aan de hand van de scanpagina zoals zij te vinden is op ABO.

Notities van aanvullende aard

Zoals eerder beschreven zijn notities van aanvullende aard de lezersopmerkingen die bondig zijn en betrekking hebben op niet vermelde informatie in de gedrukte tekst van het *Journal*. Een sprekend voorbeeld hiervan treft men aan op scanpagina 260, waar het geschreven fragment in het vluchtige handschrift precies voldoet aan de hierboven beschreven eisen. Het gehele fragment luidt:

*den 10 kerkenraat, en nieupoort
overlijden synde de laast raats
heer uyt het eerste lit der staten
de eerst uyt de stad raatsheer*

Hiermee haakt de lezer in op de gedrukte tekst van pagina 157 van het *Journal*, waar geen vermelding staat van 10 januari 1673.⁸⁹ Dit valt eenvoudig te beredeneren doordat de lezer linksbovenin het ingebonden blad '157-' heeft genoteerd, een systeem dat de lezer hanteert om aan te geven op welke paginanummer van het *Journal* zijn opmerkingen betrekking hebben. Een tweede bewijs hiervoor is dat de datering die hij hanteert ook past binnen de dateringen die worden vermeld in de gedrukte tekst, waarbij soms wel en soms niet rekening wordt gehouden met de Oude of Nieuwe Stijl. Ten derde is op folio 157 van het *Journal* ook daadwerkelijk een streep te zien achter het paginanummer,⁹⁰ wat duidt op een verwijzing naar de handgeschreven opmerking. Dit zijn echter lezerssporen die vallen onder de *functionele categorie*, welke later nog uitvoerig aan bod komt.

De bondige formulering komt qua stijl sterk overeen met de gedrukte tekst over de dagen 9, 11, 13 en 17 januari. De eerste handgeschreven zin geeft beknopt weer waar de verdere inhoud betrekking op heeft. De lezer vond het belangrijk genoeg om te vermelden dat de heer Kerkenraat alsmede de heer Nieuwpoort waren overleden, beide raadsheren uit Utrecht. Hoe zij aan hun einde zijn gekomen wordt daarentegen niet vermeld door de lezer, maar met de aard van de Franse bezetting en de aanwezige spanningen tussen inwoners en stadsbesturen in het achterhoofd valt er te beredeneren dat dit overlijden waarschijnlijk van niet natuurlijke oorzaak was.

Een ander fragment dat ook van aanvullende aard is, wordt enkele pagina's verder in hetzelfde vluchtige handschrift aangetroffen. Deze opmerking is ter aanvulling voor 18 januari 1673, waarover de lezer het volgende noteert:

*den 18/28 jan. was tot amersfoort allarm
op voorgeven als dat scheepen op den
eem gezien waren*

⁸⁹ ABO scan 263

⁹⁰ Ibid.

Hier wordt verwezen naar 'pagina 162' van het *Journal*, hetgeen na controle een drukfout blijkt te zijn. Pagina '162' komt namelijk tweemaal voor; direct na folio 157 en later op de correcte plaats als men vanaf folio 157 zou hebben doorgeteld.⁹¹ De lezer heeft de drukfout simpelweg overgenomen op zijn notitievel, en de gehanteerde datering geeft aan dat hij naar de drukfoutpagina verwijst. Ook hier gaat het om het toevoegen van informatie die niet is opgenomen in de gedrukte tekst, hetgeen ook weer het 'format' volgt van de bondige formuleringen van de gedrukte tekst. De inhoud van deze notitie doet vermoeden dat dit nieuws van buiten de stad kwam, gezien 'den Eem' verwijst naar wat tegenwoordig de gemeente 'Eemnes' is vlakbij Amersfoort, waar de lezer waarschijnlijk niet zelf aanwezig was.

Een merkwaardig voorbeeld van een aanvullende opmerking is die van scanpagina 316, omdat deze afwijkt van de vorige twee. Het betreft hier een simpele opmerking: 'den 19 vertreckt den intendant'. Dit is de enige tekst op het gehele lege vel. Er staat geen paginanummer in de bovenste rechter- of linkerhoek, noch een maand aanduiding. Alleen op basis van de plaats waar dit vel wordt aangetroffen, kan worden geëxtrapoleerd dat het hier gaat om de 19^e van februari en verhaalt over folio 183 van het *Journal*.⁹² De gedrukte tekst verhaalt dat op de 18^e van februari dat de Intendant Louis Robert het hof van Justitie opdroeg om drie lege ruimtes te laten inkwartieren. De lezer vond het dus nodig om aan te geven dat de intendant de dag daarop was vertrokken uit Utrecht, maar waarheen liet hij onvermeld.

Op scanpagina 324 is ook een kleine aanvulling van de lezer wat er op '18' is voorgevallen. In dit geval gaat het om 18 maart 1673. Ook dit is te bepalen door de plaats waar dit ingebonden vel wordt aangetroffen; deze wordt voorgegaan door een handgeschreven pagina met een duidelijke verwijzing naar folio 186 van de gedrukte tekst, welke verhaalt over 12, 14 en 17 maart. Hierbij springt de gedrukte tekst van folio 186-187 van de 17^e naar de 19^e. De lezer vermeldt dat er op de 18^e een zekere Joodse 'bloetwoekeraar' is langsgekomen die geconfisqueerde goederen opkocht van de Fransen, die hem vrije verzending gunde. Hoewel 'bloetwoekeraar' een term kan zijn met een emotionele lading, acht ik het ook mogelijk dat het een beschrijvende term is voor iemand die ten tijden van oorlog zijn slag slaat met het opkopen van handelswaar. De bondigheid van het opgeschrevene en het kiezen voor een ontbrekende dag om informatie over te geven, zijn voor mij de doorslaggevende factor om 'bloetwoekeraar' als louter beschrijvend aan te houden en de notitie zodoende als aanvullend en niet als kritisch te beschouwen.

Tot dusver lijkt het dat de lezer zich trouw aan de tekst houdt als het aankomt op het maken van aanvullende informatie. Hij volgt in de regel de gehanteerde dateringen en lijkt het liefst zo feitelijk en kort mogelijk verslag te doen van gebeurtenissen. Hierboven is extensiever ingegaan op enkele voorbeelden, maar dit format hanteert de lezer consequent door de gehele sample (soms naast andere categorieën opmerkingen) en wordt verder op scanpagina's 336, 346, 368, 372 en 373 aangetroffen. Door het hanteren van dit format kunnen deze lezersopmerkingen bijna moeiteloos in de gedrukte tekst worden gevoegd. Deze gebeurtenissen waren in ieder geval belangrijk genoeg om te vermelden.

Opmerkelijk is dat de aanvullende lezersopmerkingen en hun gehanteerde format alleen voorkomen in het vluchtige handschrift. Deze aanvullende lezersopmerkingen hebben daarbij niet alleen betrekking op wat in de stad Utrecht plaatsvond, maar ook in de omstreken. Hoe deze informatie tot de lezer is gekomen wordt helaas niet door hem vermeld, maar de lengte van de geschreven notities geven wellicht een aanwijzing: korte aanvullende notities lijken eerder van het

⁹¹ ABO scan 272.

⁹² ABO scan 317.

kaliber ‘opgevangen/gehoord van iemand anders’, want straks zal naar voren komen dat de lezersopmerkingen die langer van stof zijn een ander karakter hebben en hierdoor toespelen op een duidelijkere bron van informatie.

Notities van uitweidende aard

De aanvullende notities geven al een bescheiden indruk op welke manier de lezer de tekst van het *Journal* las. Dat de lezer echter meer te vertellen had dan alleen over dagen die niet waren opgenomen in het drukwerk is goed te zien als er wordt gekeken naar de lezersopmerkingen van *uitweidende aard*. Bij deze notities komt ook het vraagstuk van de twee verschillende handschriften naar voren, waarin de vraag is of hier dan ook sprake is van twee verschillende lezers. Dit vraagstuk zal pas in hoofdstuk 5 uitvoerig worden uitgewerkt, maar zal hier aan de orde komen om deze categorie van lezersopmerkingen te illustreren.

De eerste notitie in deze categorie is toevallig ook het eerste handgeschreven lezerscommentaar dat wordt aangetroffen op de gedigitaliseerde versie op ABO.⁹³ Het betreft hier het vluchtige handschrift, en deze notitie is des te opvallender omdat het de enige lezersnotitie met betrekking tot het *Journal* is die gesitueerd is in 1672. Alle andere notities verhalen over 1673, en het is aannemelijk dat deze chronologische uitspringer waarschijnlijk in dezelfde periode als de andere lezersopmerkingen is opgetekend. Waarom deze uitspringer toch is opgeschreven, is omdat het verhaalt over de dag dat Utrecht zich overgaf aan de Fransen. Nog geen enkele dagen daarvoor had het Staatse leger kamp opgezet bij Utrecht, waardoor de Utrechters in de veronderstelling waren dat zij de snelle Franse opmars bespaard zouden blijven. Het Staatse leger besloot echter anders en verliet Utrecht om achter de Waterlinie tegen de Franse overmacht te gaan strijden. Dat de lezer dan ook uitweidt over de capitulatie van Utrecht is niet vreemd; deze dag luidde het Franse schrikbewind in die meer dan een jaar zou blijven, maar liet ook zien hoe de bestuurders van zowel Utrecht als de Staten-Generaal de burgers in de steek hadden gelaten.

Verder bewijst dat deze lezersopmerking niet in 1672 is opgetekend, is te lezen in zinnen als ‘by resident borgerm **doenmaals** Van Der Dussen [benadrukking van mij, VM,]’⁹⁴ en ‘dat sulx hem en syn kinderen **namaals** welnigt in de oog druypen [benadrukking van mij, VM]’.⁹⁵ Deze woorden hebben een duidelijk terugblikkend karakter, waarbij de laatst geciteerde zin een bijna duister voorspellende toon heeft. Het gaat hier dus om een uitweidende lezersopmerking die de eerste dag van de Franse bezetting gebruikt als de aanvang van zijn eigen reflecties en bevindingen.

Terug naar het jaar 1673 treffen we andere voorbeelden aan van uitweidende opmerkingen. Het *Journal* vermeldt bondig wat op 1 februari plaatsvond in Harmelen: ‘[d]e Franschen proefden alhier oock veertien stucken geschuts’.⁹⁶ De uitweiding in het vluchtige handschrift vangt aan alsof die de gedrukte zin direct opvolgt: ‘dit geschiede in presenty van Luxemborg en den gov.’.⁹⁷ Deze notitie levert een gedetailleerder beeld van het testen van de veertien kanonnen, omdat de opmerking niet alleen vertelt dat zowel Luxembourg en Stouppa hierbij aanwezig waren, maar ook beschrijft hoe één van deze kanonnen ontplofte en daardoor een wegvliegend brokstuk van ‘150 br’ (waarschijnlijk 1.50 meter breed) een schoorsteen had vernield. Het ‘aanmerckens’ is dat bij dit ongeval geen doden zijn gevallen. Enkel een Fransman was om onvermelde redenen op de

⁹³ Zie hiervoor ABO scan 45.

⁹⁴ ABO scan 45.

⁹⁵ ABO scan 47.

⁹⁶ ABO scan 302.

⁹⁷ ABO scan 303.

stadsmuur doodgestoken.⁹⁸

Dit soort details en de langere inhoud geven sterk het vermoeden dat deze opmerkingen voortkomen uit het daadwerkelijk hebben meegemaakt van deze gebeurtenis. Een soortgelijk voorbeeld treffen we aan bij de notities over dinsdag 11 maart, 1673.⁹⁹ Op deze dag zijn de Fransen bezig met voorbereidingen om het kasteel van Vredenburg te herstellen voor verdediging. Ook hier vangt de lezer zijn notitie aan met een zin die de relevante zin in het *Journal* direct lijkt op te volgen: 'daar toe wegnemende de steen en kalk sonder betalinge te doen [a]an de ovens en by gebrek van teen en tander staakte namaals dat werck'.¹⁰⁰ Waar de gedrukte tekst alleen melding doet van de geplande herstelwerkzaamheden, vertelt de ooggetuige dat dit herstel eventueel is gestaakt vanwege gebrek aan materiaal. Hij vervolgt dat de Fransen uiteindelijk – doch niet wanneer – wel een stenen wachthuis omringd met een houten palisade hebben weten te bouwen, maar dat dit alles behalve vlot verliep: het Franse leger moest tegelijkertijd paraat staan toen het leger van de Republiek opeens gevaarlijk dichtbij Utrecht te Nieuwersluis was neergestreken.

In het geval van uitweidende lezersopmerkingen zien we dat het vluchtige handschrift enigszins van het eerder gehanteerde format afstapt, waarin hij niet alleen meer noteert maar ook langere zinnen formuleert dan de beknopte 'telegramstijl' die de aanvullende opmerkingen kenmerkt. Dit format treven we op eenzelfde wijze aan op scanpagina's 321, 339, 346, 369 en 372, soms ruimte delend met opmerkingen van aanvullende aard. Dit staat nog sterker in contrast met het nette handschrift. Het nette handschrift onderscheidt zich in frequentie van het vluchtige handschrift: zij reageert in de sample op maar drie verschillende folio's van het *Journal*, te weten folio 182, 194 en 196.¹⁰¹ Voor het gemak beschouw ik elke reactie als één notitie, zodat het nette handschrift dus bestaat uit drie notities in totaal. Waar zij in frequentie tekortschieten, lijken zij dit te compenseren met hun inhoud: voor folio 182 en 194 wordt het gehele notitieveld gebruikt, voor 196 zelfs anderhalf, met zinsformuleringen die veel beschrijvender, verhalender en doorlopend van aard zijn dan die van het vluchtige handschrift. Omdat het nettere handschrift ook kleiner en rechter is geschreven, lijkt de lezer veel meer kwijt te kunnen op een notitieveld, en maakt daar ook dankbaar gebruik van.

Merkwaardig is hier dat alle notities van het nette handschrift vallen onder de uitweidende categorie; in de sample komt dit handschrift niet voor als het gaat om andere typen van opmerkingen. Allen haken zij in op een al beschreven gebeurtenis in het *Journal*, die veelal eerst in eigen woorden wordt samengevat, alvorens te beginnen met de extra informatie. Vooral de notitie in reactie op folio 182 lijkt de relevante tekst eerder samen te vatten in eigen woorden en bestaat de toegevoegde uitweiding enkel uit het vermelden van persoonsnamen en de gevoelsomstandigheden van de soldaten van de Republiek.¹⁰² De overige twee netgeschreven notities tonen ook dit samenvattende karakter, maar hun verdere inhoud is als deze naast de gedrukte tekst wordt gelegd een stuk uitgebreider en van een veel personaler karakter. Als we scherper kijken zien we dat in alle drie gevallen het nette handschrift alleen voorkomt in reactie op passages die gaan over confrontaties tussen het Staatse en het Franse leger op de Waterlinie buiten Utrecht.

Waar het nette handschrift kiest op te reageren is dus vrij eenzijdig, maar het is de schrijfstijl

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Hoewel de lezer zijn notitieveld markeert met '186', begint de relevante zin al op pagina 185 van het *Journal*. Zie hiervoor ABO scan 323.

¹⁰⁰ Ibid.

¹⁰¹ Desbetreffende notitievelden zijn op ABO scan 313, scan 343 en scans 353 & 355 te zien.

¹⁰² ABO scan 313.

van deze notities die juist varieert: deze neigt namelijk eerder richting proza. Deze notities hebben een duidelijker narratieve opbouw in hoe zij de lezer meenemen aan de hand van beschrijvingen en woordkeuze. Zelfs ‘personages’ worden opgevoerd en hun innerlijke emotionele belevingswereld wordt uitgelegd, bijvoorbeeld als Condé terugtrekt van het front omdat hij het niet ziet zitten om gedood te worden door ‘soo jonge creyghshelt [de prins van Oranje, VM]’.¹⁰³ Luxemborgs reactie hierop lijkt smalend, als het nette handschrift vertelt dat Luxemborg ‘oververblijde’ was over dit nieuws, omdat hij zich al had afgevraagd (of aan hem was gevraagd) wat Condé nu eigenlijk sinds het vertrek van Lodewijk XIV had bijgedragen aan de strijd.¹⁰⁴ In plaats van de wat drogere, feitelijkere formuleringen die het vluchtige handschrift kenmerken, kenmerkt het nette handschrift zich met een explicietere aandacht voor structuur en levendiger woordgebruik. Verder onderaan hetzelfde notitieveld wordt zelfs een literaire vergelijking gemaakt over een Utrechtse regent die zich uitspreekt tegen de Prins van Oranje:

*seker utregts
regent apparent de franse willende
flaveeren oft syn factiomisten dorst uyt
braken ten dese tijden tegen de prins
van orange dat hoeft dat een souveraine
cavacter voerde daer komt de kickvors
in t’ somer water syn hoeft opsteeken
tegen de coude sal hy dat wel trecken*¹⁰⁵

De betekenis van deze vergelijking zou ik aan de hand van de historische context willen duiden als het benoemen van een doorzichtige poging van een Utrechtse regent om een wit voetje te halen bij de Fransen. Dat dit de zaak van de Prins van Oranje niet schaadt wordt uitgelegd door het plan dat de Prins uitvoert voor deze strijd als ‘souveraine’ te bestempelen, oftewel van het hoogste en vooral gerechtvaardigde gezag. Dit illustreert hij verder met een kikker die in het warme zomer water zit en tijdens het opsteken van zijn hoofd boven water even een kou ervaart; omdat hij in de warmte zit, kan hij deze kou zonder problemen aan. De Prins bevindt zich evenals de kikker in een sterk genoeg positie om tegenslagen te kunnen incasseren zonder dat dit zijn doelstellingen in gevaar brengt.

Aan de hand van deze laatste vergelijking komen we dichterbij de buurt van het territorium van *kritische lezersopmerkingen*. Waarom deze vergelijking niet kritisch wordt bevonden heeft vooral te maken met de delicate aard van de *kritische lezersopmerking* die in hoofdstuk 4 verder zal worden toegelicht, alsmede dat het nette handschrift juist expliciet zegt de naam van de regent in kwestie te verzwijgen,¹⁰⁶ waardoor de toon van de gehele notitie toch eerder schuift naar ‘uitweidend’. In dit hoofdstuk is al voorzichtig naar voren gekomen hoe de twee handschriften zich van elkaar onderscheiden, waarbij duidelijk werd dat zij niet alleen qua uiterlijk van elkaar verschillen, maar vooral ook van lengte, gehanteerd format en schrijfstijl. In het volgende hoofdstuk zal aan de hand van de *kritische* en *functionele categorie* nog dieper op dit verschil worden ingegaan.

¹⁰³ ABO scan 343.

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ Letterlijk: “welckers naem alsoo hy pretendeert regent te bleyven hier *versweegen* weert.” ABO scan 343.

Hoofdstuk 4: ‘Van de welcken ick vastelijck vertrou, dat zy getracht hebben aen de waerheynt niet te kort te sullen doen.’

In dit hoofdstuk richten we ons op de twee laatste categorieën van lezersopmerkingen en lezerssporen, namelijk de *kritische* en *functionele categorie*. Hierbij zal specifiekere aandacht zijn voor geschreven opmerkingen en lezerssporen van de ooggetuige(n) die betrekking hebben op het vroegmoderne lees-, beoordelings- en informatieverwerkingsproces *an sich* dan alleen de omgang met de volledigheid van informatie in de tekst van het *Journal*. Door het letten op juist deze elementen wordt verwacht te ontdekken of er sprake kan zijn van twee verschillende lezers of één lezer die soms vluchtig en soms in het net schrijft.

Notities van kritische aard

Dit hoofdstuk vangt aan met de interessantste en tegelijkertijd meest ingewikkelde categorie van lezersopmerkingen. Oordelen en bepalen wanneer een lezersopmerking onder de noemer ‘kritisch’ kan worden geschaard, is een delicaat en interpretatiegevoelig proces. In tegenstelling tot de andere drie categorieën, vereist deze categorie een nog scherper bewustzijn en kennis op het gebied van de historische context, het vroegmoderne mediagebruik, het vroegmoderne Nederlands en de toentertijd gangbare schrijfwijzen/formuleringen. Misschien nog wel belangrijker is dat er iets bekend moet zijn over de identiteit van de schrijver van de lezersopmerkingen. Iemand's achtergrond is zonder twijfel van sterke invloed op hoe hij met zijn gelezen teksten engageert en waar zijn aandacht naar gaat. Helaas is in de gekozen sample geen opmerking te vinden waar de lezer expliciet naar voren komt met zijn identiteit, of echt lijnrecht tegen de gedrukte tekst indraaft.

De zeldzaamheid van kritische notities valt mede te verklaren omdat de gekozen sample maar een minuscule fragment van het gehele doorschoten exemplaar is, en waarschijnlijk waarborgen de talloze overgebleven pagina's en andere teksten nog een schat aan interessante informatie. Afwezigheid van dit soort expliciete opmerkingen houdt dan ook niet in dat de lezer niet kritisch omging met deze tekst of zich niet op een andere wijze kritische uitliet over de inhoud. Om deze kritische houding bloot te leggen, moet scherp worden gekeken naar de aard van de opmerkingen en hoe zij zich specifiek verhouden tot de gedrukte tekst, waarbij tegelijkertijd ook streng moet worden gefilterd op ‘schijntreffers’.

Om te illustreren hoe fijngevoelig dit proces is, wordt hier een korte notitie in het vluchtige handschrift over 20 januari 1673 geciteerd:

*20 wert gelast op te geven
mans personen onder ende boven
12 jaren ende vrouwen boven de
12 jaren*¹⁰⁷

Louter op bondigheid zou deze opmerking kunnen worden gezien als *aanvullend*, maar het verhaalt over een dag die ook in de gedrukte tekst wordt vermeld.¹⁰⁸ De notitie is daarbij te kort van stof om als *uitweidend* te kunnen worden beschouwd. De opgeschreven informatie in de notitie is ook niet nieuw: zij valt terug te lezen in de tekst. Het probleem wordt zichtbaar als wordt gekeken naar de verhouding tussen notitie en gedrukte tekst. Het *Journal* vertelt namelijk dat op 19 januari 1673 de schouten van Utrecht alle inwonenden van de gezinshuizen in hun buurten in schrift moesten

¹⁰⁷ ABO scan 265

¹⁰⁸ ABO scan 264.

doorgeven aan de gouverneur Stouppa voor dinsdagavond de 21^e, verdeeld in categorieën van boven en onder de 12 jaar.¹⁰⁹ De lezersnotitie dateert deze eis pas een dag later op de 20^e. Ook nuanceert de lezersopmerking dat niet elk persoon moest worden doorgegeven, maar alleen mannen van beide leeftijdscategorieën en vrouwen enkel boven de 12 jaar.

Ogenschijnlijk lijkt het hier te gaan om een kritische lezersopmerking. Het *Journal* rept in ieder geval geen woord meer over deze situatie, waardoor de lezersopmerking het enige tegengeluid lijkt te geven. Zo past de lezersopmerking qua inhoud niet binnen de aanvullende of uitweidende categorieën. Sterker nog, de notitie verwijst naar een passage in het *Journal*, en levert vervolgens informatie die hier juist van verschilt. Als de desbetreffende pagina van het *Journal* erbij wordt gehaald, zien we als we inzoomen op de zin ‘onder de 12 jaren, yeder bysonder.’ twee kleine doorhalingen van inkt en andere inktsporen in de buurt van de komma tussen ‘jaren, yeder’.

Is hier sprake van een correctie? Het is lastig hard te maken, omdat er veel tegen in te brengen valt. De doorhalingen van inkt zijn erg klein van stuk en getuigen niet van een hand die doelbewust bezig was iets door te krassen om een correctie te leveren. Ook speelt de onbekende achtergrond van de ooggetuige hier een rol: de gedrukte tekst zegt dat de schouten van de buurten de 19^e dit opgelegd kregen en twee dagen hadden om in te willigen; het is dan goed mogelijk dat de lezer pas een dag later van de schout van zijn buurt deze eis te horen kreeg. Echter verscheen deze eis in drukwerk (‘ende wiert op dito **gepubliceert**’ [mijn benadrukking, VM.]¹¹⁰) op de 19^e, waardoor de lezersnotitie die het voorval dateert op de 20^e lastig valt te duiden. Dit mysterie zou alleen opgelost kunnen worden door het opsporen van de relevante publicatie en te achterhalen waar en wanneer het gedrukt was, de hoeveelheid van de oplage, en naar wie het was gedistribueerd. In het tijdsbestek voor deze scriptie zou dit teveel tijd kosten voor te weinig winst.

Aan de hand van het hierboven beschreven voorbeeld komt al naar voren dat het beoordelen van de kritische lading van een lezersopmerking ingewikkeld kan zijn als deze betrekking heeft op de feitelijke betrouwbaarheid van de tekst. Dit vereist enerzijds dat wij tegenwoordig weten wat de feiten zijn, of anderzijds dat we uit kunnen gaan dat de bron betrouwbaar is. In het volgende voorbeeld, waarin we welgeteld vier verschillende informatiebronnen hebben die over hetzelfde voorval berichten, komt deze dualiteit nog sterker naar voren. De bronnen die we hier hebben zijn het *Journal* zelf, haar voorganger *De Fransche Tyrannie*, een lezersopmerking in het nette handschrift en een lezersopmerking in het vluchtige handschrift. Reden om *De Fransche Tyrannie* mee te nemen in dit voorbeeld is omdat het *Journal* expliciet verwijst naar paginanummers van haar voorganger,¹¹¹ welke ook door de netgeschreven lezersopmerking worden meegenomen.¹¹²

De gebeurtenis zelf is, al met al, niet zo spectaculair. Tussen 10 en 11 februari 1673 trekt een regiment Franse soldaten uit Woerden richting fort Hinderdam, slaat hier een hinderlaag van de troepen van de Republiek af en neemt vervolgens op de 11^e een aantal Staatse soldaten als gevangenen mee terug. Waarin de vier bronnen van elkaar lijken te verschillen is het aantal Franse soldaten dat naar Hinderdam trok, alsmede het aantal gevangen dat zij mee terug namen. Het chronologisch eerst verschenen werk *De Fransche Tyrannie* vermeldt 600 voetsoldaten en ‘eenige dragonders’ die 60 soldaten gevangen namen,¹¹³ het *Journal* vermeldt 800 voetsoldaten en 200

¹⁰⁹ ABO scan 264.

¹¹⁰ Ibid.

¹¹¹ ABO scan 312.

¹¹² ABO scan 313.

¹¹³ *De Fransche Tyrannie*, 143 – 144. Gebruik gemaakt van een digitale versie te vinden op Google Books.

dragonders met 70 gevangenen,¹¹⁴ de lezersopmerking in het nette handschrift vermeldt ook 800 voetsoldaten en 200 dragonders, maar juist 50 gevangenen,¹¹⁵ met uiteindelijk de lezersopmerking in het vluchtige handschrift dat vermeldt over '4 a 500 man' die erop uittrok en uiteindelijk met '50 a 60 gevangen' terugkwam.¹¹⁶

Hoewel het voor de geschiedschrijving niet van cruciaal belang is om te weten hoeveel soldaten nu precies ten strijde trokken of werden gevangen genomen, is het wel een sprekend voorbeeld over hoe in de vroegmoderne tijd werd omgegaan met informatievoorziening. Opmerkelijk is dat het *Journal* het aantal soldaten en gevangenen heeft vermeerderd ten opzichte van haar voorganger, maar vervolgens de exacte pagina's van *De Fransche Tyrannie* vermeldt waardoor deze manipulatie eenvoudig valt terug te lezen. De netgeschreven lezersopmerking neemt de verwijzing naar de pagina's van *De Fransche Tyrannie* klakkeloos over, maar geeft sterke indruk dat deze manipulatie hem niet is opgevallen: hij houdt zich aan het aantal soldaten zoals zij in het *Journal* staat en dingt alleen op het aantal gevangenen af. Of dit kritisch is, valt te betwisten. Het eerder benoemde eigenaarde karakter van het nette handschrift, met daarin doorgekraste woorden en tussen opgeschreven zinnen geperste woorden, sluiten de mogelijkheid van een simpele overschrijf fout niet uit. Het netgeschreven handschrift toont in alle drie notities überhaupt geen tekenen van het willen aanmeten van een expliciet kritische houding (denk terug aan het verzwijgen van de naam van de Utrechtse regent), wat de mogelijkheid van een kritische lezersopmerking verder uitsluit: het past simpelweg niet in de *modus operandi* van deze lezer.

Zo arriveren we bij de laatste zijde van deze vierkantsverhouding. De lezersopmerking in het vluchtige handschrift zet zich duidelijk af tegen beide gedrukte teksten en de voorgaande lezersopmerking. Hij schroeft het aantal uittrekkende soldaten met de helft naar beneden ten opzichte van het *Journaelen* ook enkele honderden minder dan *De Fransche Tyrannie*. In tegenstelling tot beide drukwerken schrijft deze lezersopmerking geen stellig vaststaande hoeveelheden op van uittrekkende en gevangen genomen soldaten, maar geeft met zijn formuleringen van '4 a 500' en '50 a 60' eerder een nuancerend karakter aan de geleverde informatie. Zo laat deze lezersopmerking zien dat het *Journal* voor deze lezer niet alleen het aantal Franse soldaten te hoog inschat, maar tegelijkertijd iets te voorbarig uitspraken doet over het exacte aantal. Hiervoor hanteert het vluchtige handschrift de manier die door de gehele sample al wordt gehanteerd: zo economisch en beknopt mogelijk richten op de feitelijkheden.

Met de bondigheid van sommige lezersopmerkingen en de eerder aangekaarte problematiek van het duiden van *kritische* lezersopmerkingen bestaat het risico dat snel teveel wordt gelezen in dit soort lezersopmerkingen. Toch is het mijns inziens veelzeggend als de gedrukte tekst van het *Journal* een scenario aanvoert waarin 150 Staatse soldaten een overmacht van 1000 Fransen zien aankomen en, zodra blijkt dat hun versterking niet op tijd zal arriveren, trachten hen in een hinderlaag te lokken om vervolgens zelf te worden overrompeld. Het nette handschrift maakt duidelijk gebruik van dit scenario in zijn uitweiding en benadrukt hierin hoe hopeloos het Staatse leger wachtte op de versterkingen en vanwege deze wanhoop en onzekerheid moesten besluiten deze overmacht te lijf te gaan. De waarheid van de tekst wordt niet alleen direct geaccepteerd door deze lezer, maar actief ingezet als motief in de verhalende beschrijving over de gemoedstoestand van de aanvoerder van het Staatse leger. Hier haaks tegenover staat het vluchtige handschrift dat op zijn eigen sobere wijze het beeld dat geschetst wordt van een genadeloze en oneerlijke strijd

¹¹⁴ ABO scan 312.

¹¹⁵ ABO scan 313.

¹¹⁶ ABO scan 315.

enigszins afdingt door aan te kaarten dat er maar 400 à 500 soldaten daadwerkelijk uit waren getrokken voor deze confrontatie.

De veelzijdigheid van een kritische lezer

Het bepalen van een kritische lezershouding alleen op grond van zijn omgang met de gedrukte 'feiten' is duidelijk erg beperkt en gecompliceerd. Beide handschriften vertonen een zeer eigen karakter, hetwelk eerst moest worden bepaald voordat besloten kon worden waar de nuances werden aangebracht. Deze methode vereist verder een nauwkeurige lezing van soms wel meerdere bronnen en hun onderlinge verhouding, en is zodoende een tijdsintensieve onderneming. Een eenvoudigere en winstgevendere manier om te achterhalen of er sprake is van een kritische lezersopmerking is om te zoeken naar wat de lezer opschrijft als hij juist cruciale *ontbrekende* informatie meent aan te treffen. In dit soort gevallen is het aannemelijk dat *waar, hoeen waarom* de lezer reageert op bepaalde passages sterk wordt beïnvloed door zijn persoonlijke positie en achtergrond. Zo geeft de lezer niet alleen iets meer prijs over zijn mogelijke identiteit, maar is door het personale karakter de relatie tussen een kritische houding en de gedrukte tekst veel explicieter aanwezig en makkelijker aan te wijzen.

Waar het nette handschrift ervoor kiest om te zwijgen over de naam van een zekere Utrechtse regent, voelt het vlugge handschrift zich niet geroepen tot deze geheimhouding. In de gekozen sample treffen we dit aan in een notitie die betrekking heeft op burgermeester Hamel en wat er eind maart 1673 voorviel in Utrecht. Op 27 maart wordt door de regenten van Utrecht een publicatie verspreid van deur tot deur, waarin de regenten elk burgerhuishouden oproepen om binnen acht dagen een geldsom te betalen aan belasting. Als duidelijk wordt dat deze belasting alles behalve eerlijk verdeeld is, met burgers die 120 guldens moeten ophoesten ten opzichte van de welgestelde rijken die louter 150 guldens of nog lagere bedragen schuldig zijn, ontstaat er bij de burgers veel oproer.¹¹⁷ De ooggetuige is hier geen uitzondering op, maar om zijn positie te begrijpen moeten we eerst iets verder in het *Journal* lezen. Folio 188 van het *Journal* bevat een passage waar een tegenpublicatie van de burgers in is opgenomen, die de volgende inhoud had:

Quod non fecerunt Galli, id nunc fecerunt Vervecini.

Dat is, 't *Geen de Franschen niet gedaen hebben, dat hebben nu de Hamelisten gedaen.*¹¹⁸

De geleverde Nederlandse vertaling van het Latijn heeft het woord 'schapen' vervangen voor 'Hamelisten', waarmee duidelijk wordt dat de 'Hamelisten' – oftewel de bestuurders van Utrecht – gezien worden als makke schapen die zich zonder slag of stoot voegen naar het Franse bewind. Het woordje 'nu' in de vertaling suggereert echter dat deze actie het keerpunt is van een stadsbestuur dat zich tot deze dag enkel schikte naar wat haar werd opgedragen, maar hiermee te kennen gaf zich actief tegen haar burgerbevolking te hebben gekeerd. Zij leek uit op zelfbehoud over de ruggen van haar eigen burgers en zouden door dit verraad eigenlijk nog erger zijn dan hun Franse bezetters.

De ooggetuige is een uitgesproken mening toebedeeld, en richt die niet op de Hamelisten maar op Hamel zelf. Zo schrijft hij dat Hamel 'sig altyt een geslagen vyant van de prins van orangen getoont' heeft.¹¹⁹ Dat het dus pas de 27^e boven water komt aan welke kant Hamel stond, komt er bij hem niet in. Hij vervolgt met twee voorbeelden van Hamel die al op eerdere momenten een duidelijk niet-oranje kleur aan het bekennen is, en geeft met deze argumenten te kennen dat de lezer hier de

¹¹⁷ ABO scan 325.

¹¹⁸ Ibid 326.

¹¹⁹ ABO scan 331.

gedrukte informatie zowel ontoereikend vindt alsmede een verkeerde chronologie presenteert. Het *Journael* vermeldt na het citeren van de tegenpublicatie later op de pagina alleen dat de regenten uit hun ambt werden ontslagen nadat onderhandelingen over deze belasting met veertien aangewezen burgers op niets uitliepen. Over hun loyaliteit valt geen woord.

Dit vormt een aannemelijke verklaring waarom deze notitie juist een kritische houding naar de gedrukte tekst weergeeft. Dat het hier niet om alleen het ontbreken van informatie te doen is, lezen we terug in het overduidelijk betogende karakter van de notitie. Er wordt afgeweken van de gebruikelijke sobere, bondige, op feiten gerichte schrijfstijl, wat we vervolgens zien in een langere passage waarin wordt gehamerd op Hamels Fransgezindheid. Sterker nog, de lezer beweert dat Hamel zo verzot was op de Fransen dat hij direct na het voltrekken van de eerste Katholieke mis in de Domkerk naar kardinaal De Bouillon ging om hem geluk te wensen, hetwelk verliep 'met zeer genegen fransse en geen neerlantze expressien'.¹²⁰

Achteraf bekeken, met de kennis dat in de Republiek de loyaliteit van de Utrechters ter discussie stond na het vertrek van de Fransen, is het opmerkelijk dat een propagandadrukwerk als het *Journael* hier niet volledig op inspeelde. Beide handschriften geven te kennen dat dit wel degelijk meespeelde in hun belevingswereld, een context die toch wordt meegenomen als zij een tekst lezen die claimt betrouwbare informatie over de situatie in Utrecht te geven. Hoogstwaarschijnlijk heeft het moment waarop het *Journael* werd gepubliceerd een rol gespeeld in welke informatie de voorkeur genoot om aan te bieden aan de lezers; de Republiek was in 1674 druk bezig met haar herstel als politieke eenheid, waarbij de bezette provincies weer moesten worden opgenomen. Het teveel aanwakkeren van onderling wantrouwen zou zo'n proces in de weg staan, waardoor de nadruk dan ook kwam te liggen op de misdaden van de door de gehele Republiek gedeelde vijand: de Fransen. Commerciële motieven zullen hier ook een aandeel in hebben gehad: deze publicatie zou door de gehele Republiek worden verkocht, waardoor het niet handig is om een potentiële afzetmarkt het harnas in te jagen door ze af te schilderen als een stel onbetrouwbare landverraders.

Beide handschriften kaarten in hun notities het vraagstuk van de loyaliteit van Utrecht en haar bestuurders aan, en geven zo te kennen dat dit een belangrijke rol heeft gespeeld in hun eigen ervaringen. Zij verschillen echter sterk in hoe zij omgaan met dit vraagstuk: het nettere handschrift noemt liever de verradende partij niet bij naam en verschuift het accent meer naar het nationaal verbindende element van het bewonderenswaardige karakter van de Prins van Oranje en de wreedheid van de Fransen. De politieke (en vooral propagandistische) functie van het *Journael* wordt door het nette handschrift praktisch voortgezet als zij alleen reageert op de beschreven schermutselingen met Franse soldaten en deze situaties juist als decor gebruikt om een uitgebreider eigen narratief te presenteren. Het vluchtige handschrift kiest daarentegen voor de aanval en vermeldt niet alleen de schuldige Hamel bij naam, maar voorziet ons tevens met zijn 'strafblad'. Deze lezer toont een kritischere houding tegenover de manier waarop het *Journael* impliciet de lezer aanstuurt om vooral de Fransen als verantwoordelijken te zien van alle misère, en wil aantonen dat evengoed zogeheten vertegenwoordigers van het volk er ook wat van konden.

De functionele categorie: hoe verschillende lezerssporen één type lezer aanwijzen

Aan de hand van de voorgaande drie categorieën zijn zekere patronen ontdekt in de aanwezige lezersopmerkingen en kwam voorzichtig al een verschil tussen het vluchtige en het nette handschrift naar voren op grond van vorm en inhoud. Deze benadering is verre van toereikend, omdat zij een belangrijk element voor de veelzijdigheid van lezersgedrag achterwege laat: lezerssporen. Onder

¹²⁰ Ibid.

lezerssporen worden hier de andere methoden verstaan waarop een lezer blijk geeft van hoe die met een tekst omging, waarbij manieren van verwijzen/refereren, marginalia en het markeren van passages centraal staan. Hoewel enkele lezerssporen al eerder zijn genoemd in de lopende tekst moet in acht worden genomen dat ze toenmaals als argument dienden om de aard en inhoud van een opmerking te kunnen verhelderen. In andere woorden, er werd hier alleen gekeken naar leesgedrag gericht op het beoordelen van tekstauthenticiteit. Dit onderdeel zal zich daarvan loskoppelen om tegemoet te komen aan elementen van vroegmodern leesgedrag die hierdoor zijn genegeerd. Deze benadering stelt ons in staat om uiteenlopende manifestaties van leesgedrag bijeen te brengen onder één noemer, zodat niet alleen hun onderlinge betekenis en functie kan worden geanalyseerd, maar ook meer gezegd kan worden over de lezer zelf. Naar voren zal komen dat deze benadering de sleutel vormt om de theorie te bewijzen dat het in het doorschoten exemplaar om één lezer/ooggetuige gaat die notities van een ander heeft ingevoegd.

Aan de hand van de lezerssporen is te achterhalen dat de auteur van het vluchtige handschrift hoogstwaarschijnlijk de enige is die actief het doorschoten exemplaar heeft gebruikt. Alleen al op basis van frequentie lijkt het vluchtige handschrift hier bewijs voor te geven; zij komt beduidend vaker voor op notitievelen dan het nette handschrift. Hierdoor treffen we ook meerdere varianten/verschijningen aan van leesgedrag. De variaties worden echter logisch als er scherper wordt gelet op patronen. Deze patronen komen boven water door eerst te kijken naar de marges van de gedrukte tekst. Zo is op pagina 163 van het *Journal* (officieel 159, vanwege eerder beschreven drukfout) in de marge 'dat vluchten causeerde' opgeschreven in het vluchtige handschrift.¹²¹ Hetzelfde zien we op pagina 189, waar de opmerking dan wel doorgekrast is maar nog steeds valt te identificeren als van dezelfde hand. Ook markeerstrepen worden aangetroffen in de marges. Paginanummer 157 van het *Journal* bevat een inktstreep direct achter het paginanummer,¹²² paginanummer 177 bevat een inktstreep én een expliciet genoteerde verwijzing naar 'F177' in de marge,¹²³ paginanummer 178 één streep in de marge,¹²⁴ idem voor pagina 186,¹²⁵ en pagina 191 kent zelfs twee markeerstrepen.¹²⁶

De genoteerde 'F177' in de marge gaf de aanwijzing dat een markeerstreep niet alleen teken was van een passage die de lezer was opgevallen, maar juist inhield dat over deze passage iets stond geschreven op een notitievel. Het volgen van deze markeerstrepen naar hun desbetreffende notitievelen gaf telkens hetzelfde resultaat: elke gedrukte pagina met een markeerstreep had een corresponderend notitievel, en de streep stond bij elke verwijzing. Waar 'F177-' in de marge stond, stond 'F177-' op het notitievel; waar '157-' werd gelezen stond '157-' op het notitievel, en zo door. Opmerkelijk was dat zonder uitzondering al deze strepen verwezen naar notitievelen van het vluchtige handschrift, wat in combinatie met de andere marginalia in de richting wees van de vluchtige lezer als enige lezer. Als we vervolgens naar verwijzingen en enkele opmerkingen gaan kijken op de notitievelen zelf, komt een patroon naar voren die dit vermoeden bevestigt.

Als eerste wordt er gekeken naar dateringen, omdat de datering aangeeft op welk moment de notitie betrekking heeft. Het is tevens de voor het vluchtige handschrift meest gebruikelijke manier om een notitie aan te vangen; het nette handschrift kent maar twee dateringen in totaal,

¹²¹ ABO scan 267.

¹²² ABO scan 263.

¹²³ ABO scan 301.

¹²⁴ ABO scan 302.

¹²⁵ ABO scan 320.

¹²⁶ ABO scan 337.

waarvan één zelfs onduidelijk is zonder verdere informatie. Soms gebeurt dit dateren 'volledig', waarbij een datering in Oude en Nieuwe Stijl met maandvermelding is opgeschreven: scanpagina's 265, 313, 315, 368 en 372 van het vluchtige handschrift geven hier een goed voorbeeld van. Consequent is hij niet met zijn dateringen: op scan 45 treffen we wel een naar Oude Stijl '13' met daaronder een streep aan, maar is er duidelijk vergeten de Nieuwe Stijl '23' of de maand op te schrijven. Ook komen er beknopte 'den [getal]'constructies voor zoals op scanpagina's 260, 316 en 346, en in sommige gevallen zelfs alleen maar een getal gevolgd door commentaar zoals op pagina's 265, 324, 339 en 373. Op scanpagina 368 zien we moeiteloos verschillende dateringen naast elkaar verschijnen.

De inconsistentie in het dateren is te verklaren als een tweede manier van informatie ordenen wordt toegelicht: paginaverwijzingen. In de regel wordt een paginaverwijzing geplaatst in de linker- of rechterbovenhoek van een notitieveld, hetgeen duidelijk ter functie staat om tijdens doorbladeren snel te kunnen bepalen waar de notities over gaan. Hierbij wordt het paginanummer van het *Journal* aangehouden, zelfs bij drukfouten.¹²⁷ Hoe de verwijzing wordt opgeschreven lijkt gedeeltelijk af te hangen van de verhouding ten opzichte van de gedrukte tekst. Scans 336 en 339 illustreren dit adequaat als notitievelden over pagina 191: dit gebeurt met het vermelden van het getal '191', het noteren van 'F191', en het noteren van '191-'. De paginaverwijzing met een streep komt consistent aantoonbaar voor bij gedrukte pagina's met markeerstrepen, de andere twee verwijzingen lijken wat willekeuriger. Alle drie manieren worden door de gehele sample in verschillende frequentie aangetroffen, met uitzondering van scanpagina 343 die als enige 'fo 194' bevat en scanpagina's 47, 304, 316, 324, 369 en 373 die *geen* paginaverwijzing bevatten. Deze afwezigheid is daarentegen te verklaren als men terugbladert, waardoor duidelijk wordt dat de eerste notitie die tijdens het terugbladeren wordt aangetroffen wel voorzien is van een verwijzing. Zo betekent de afwezigheid van een paginaverwijzing simpelweg dat de hier opgeschreven notitie nog onderdeel vormt van de notities van de vorige beschreven pagina. Dateringen kunnen daarom variëren of zelfs ontbreken: hun (chronologische) verhouding wordt duidelijk omdat de paginaverwijzing dient als verbindend referentiekader.

Dit getuigt niet alleen van onderlinge samenhang in de notities, maar wijst naar een systeem dat de lezer hanteert om meervoudige notities over eenzelfde *Journal* pagina bij elkaar te plaatsen en van elkaar te kunnen onderscheiden. In drie gevallen wordt bij meervoudige notitievelden een toevoeging aangetroffen op de paginaverwijzing: het noteren van een letter naast of onder het paginanummer. Zo worden er wel vijf notitiepagina's in het vluchtige handschrift gewijd aan folio 177,¹²⁸ onderverdeeld in '177 A', '177 B' en '177 C'. Hier geldt dat voor 177 A en B op de voor- en de achterkant van eenzelfde vel is geschreven, zodat A en B uit respectievelijk twee pagina's van één vel ieder bestaan. Hier wordt dus de logische voortzetting aangetroffen als het gaat om een lezer die de samenhang tussen notities wil kenbaar maken. Op de voorzijde alleen een verwijzing, en de achterkant geen. Geen verwijzing geeft te kennen dat de verdere notities nog onderdeel vormen van het vorige blad, en als er sprake is van *meerdere* notitievelden over dezelfde pagina wordt er pas opnieuw een paginanummer vermeld met een letter als toevoeging. Zo ziet de lezer in één oogopslag waar een nieuw notitieveld over gaat en welke plaats deze in de volgorde heeft, zonder telkens het 'eerste' blad met de verwijzing te hoeven raadplegen.

¹²⁷ Denk hierbij terug aan de in hoofdstuk 4 beschreven aanvullende notitie voor pagina '162'.

¹²⁸ Zie hiervoor ABO scan 295, 296, 297, 298 en 299. Een kritische lezer zal hier opmerken dat deze scans niet in de originele sample zijn meegenomen, maar ik hoop dat deze lezer mij kan vergeven als die verder leest waarom ik scans buiten de sample gebruik voor mijn analyse.

Ook bij het nette handschrift treffen we zowel paginaverwijzingen als de verdeling in letters aan, waar twee aparte vellen verwijzen naar 'F182 A' en '182 B',¹²⁹ en gelijkerwijs twee aparte vellen naar '196 A' en '196 B'.¹³⁰ Waarschijnlijk zijn deze notitievellen van iemand anders overgenomen en ingebonden door de verantwoordelijke voor het vluchtige handschrift, waardoor het hele doorschoten exemplaar iets krijgt van een persoonlijk samengesteld archief; iets wat niet ongebruikelijk was in de vroegmoderne tijd.¹³¹ De methode van verwijzen naar *Journal* pagina's bij de vellen met het nette handschrift is identiek aan het systeem bij de notities van de vluchtige hand. Het verklaart waarom er specifiek 'F182' staat voor notitieveld A en de 'F' ontbreekt voor notitieveld B; op notitieveld B verwijst het vluchtige handschrift namelijk naar het nette notitieveld door te zeggen 'tot nichtevegt wert gebrandt als f 182'.¹³² Met de kritische aard van de notitie in het achterhoofd en het subtiele verschil in verwijzing, is het aannemelijk dat de vluchtige lezer hier engageert met wat hij heeft ingedeeld als notitieveld 'F182' bovenop folio 182 van het *Journal*. Dezelfde lezer engageert vaker met het nette handschrift, zoals bij notitieveld '196 B' waar het verschil tussen de handschriften duidelijk te zien valt als het vluchtige handschrift onderaan iets bij heeft geschreven.¹³³

Sterker nog, waarschijnlijk zijn de in het nette handschrift doorgekraste en de tussen zinnen in geperste woorden in de sample ook van het vluchtige handschrift. Een snelle excursie buiten de sample om geeft een goede indruk van deze ingrepen, als veertien pagina's over pagina 214 in het *Journal* worden bekeken.¹³⁴ Allen zijn opvolgend ingedeeld met een letter linksonderin, van A tot en met O. Hierin lijkt de J overgeslagen te zijn, en zien we in het begin tweemaal een 'correctie' op de letterindeling: 'AB' voor wat alleen 'B' moet zijn en 'BC' voor wat 'C' moet zijn.¹³⁵ Als we bedenken dat de vluchtige hand alleen een opvolgende letter en paginaverwijzing noteert als er wordt begonnen aan een nieuw vel, is te verklaren waarom hij hier de mist in ging: de notities in het nette handschrift schoppen dit systeem in de war vanwege drie lege pagina's,¹³⁶ waardoor de vluchtige hand door het oneven aantal noodgedwongen *elke* pagina, beschreven of leeg, moest indelen met letters om de samenhang te verduidelijken. Hierbovenop komt het vluchtige handschrift naast en onder het nette handschrift voor, waar soms woorden en hele zinnen van het nette handschrift zijn doorgekrast.¹³⁷ In het gedicht is een doorgehaalde zin vervangen met een zin in de vluchtige hand,¹³⁸ en zijn bij andere notities signaalwoorden zoals 'want' en 'omdat' ingevoegd.¹³⁹ Het geheel van alle hierboven beschreven lezerssporen leveren overtuigend bewijs voor één lezer die op een later moment met zowel gedrukte als door anderen opgeschreven teksten omging.

¹²⁹ ABO Scans 313 en 315.

¹³⁰ ABO scans 353 en 355.

¹³¹ William H. Sherman, *Used Books*, 59.

¹³² ABO scan 315.

¹³³ ABO scan 355.

¹³⁴ ABO scans 408 tot en met 421.

¹³⁵ ABO scans 409 en 410.

¹³⁶ ABO scans 409, 411 en 413.

¹³⁷ Zie bijvoorbeeld scans 410, 418, 420 en 421.

¹³⁸ ABO scan 418.

¹³⁹ ABO scan 420.

Hoofdstuk 5: De conclusie, hetwelk 'als van 't voorgaende'zal 'tonen: op dat wy namaels stoffe mogen hebben om u met geen minder toegenegentheyd te dienen.'

In deze scriptie is getracht het vroegmoderne lezersgedrag van een ooggetuige te analyseren door de verschillende lezersopmerkingen en –sporen in te delen met gebruik van vier categorieën, waarbij de *aanvullende*, *uitweidende* en *kritische* categorieën vooral dienden om leesgedrag te kunnen plaatsen dat uiting gaf aan de beoogde authenticiteit van de teksten waar het op reageerde, aangevuld met de *functionele* categorie om ook andere manieren van leesgedrag mee te kunnen nemen. Omdat er werd uitgegaan van een daadwerkelijke ooggetuige, lag het voor de hand om de meeste aandacht te schenken aan hoe een betrouwbare bron zich zou engageren met een duidelijk propagandistisch drukwerk. Dit was niet zonder haar risico's. Voordat er naar een bevredigende conclusie kan worden gewerkt, moet er eerst stil worden gestaan bij het feit dat de eerste drie categorieën niet allesomvattend bleken om het veelzijdige karakter van vroegmodern leesgedrag in kaart te kunnen brengen. In hoeverre de *functionele* categorie dit hiaat kon opvangen was nog maar de vraag en misschien was meer balans wenselijk in de verhouding tussen onderdelen om het leesgedrag veelzijdiger te analyseren. Natuurlijk blijft een sample van 21 pagina's uiteindelijk maar een fragment van het geheel om een analyse op toe te passen. Hoewel de eerste drie categorieën aanvankelijk in het leven waren geroepen om zo grondig mogelijk één facet van leesgedrag te kunnen benaderen, werd desalniettemin vrij snel aangetoond hoe enkele lezersopmerkingen zich niet zo eenvoudig lieten indelen. Zo werd bevestigd dat het algehele proces van het indelen van de lezersopmerkingen voor een groot deel zou staan of vallen met de juistheid van de interpretatie die een lezersnotitie of -spoor werd toegekend.

Dit interpretatieproces zelf vond plaats op twee niveau's: niet alleen moest eerst nauwkeurig, betrouwbaar en correct getranscribeerd worden, ook moest de juiste betekenis vervolgens worden toegekend aan de nieuw verschenen informatie. Correcties in het afschrift bleven tot het allerlaatste moment plaatsvinden en resulteerden ondanks in een niet geheel foutloos afschrift. Het geeft een realistische drempel weer die eerst moest worden overwonnen voordat er überhaupt kon worden begonnen aan het categoriseren en duiden van de inhoud. Daarbij was het oppassen dat het benaderen van één facet van leesgedrag met drie verschillende manieren al snel zou kunnen resulteren in een selectieve en voorbedachte lezing: niet alle geschreven opmerkingen hoefden direct blijk te geven van een lezers betrouwbaarheidsoordeel over de gedrukte tekst. Anderzijds zou het bijeen brengen van de overige uiteenlopende lezerssporen in één categorie kunnen resulteren in een lezing die teveel samenhang zag waar dat niet gerechtvaardigd is.

Daarbovenop werd nog eens duidelijk dat de aanwezigheid van twee handschriften dit proces van categoriseren nog ingewikkelder maakte. Zonder begonnen te zijn met het daadwerkelijke indelen, leverde de aanwezigheid van twee handschriften vele complicaties en mogelijkheden op, welke stuk voor stuk zouden zorgen voor een compleet andere lading van de notities. Was er in het doorschoten exemplaar bijvoorbeeld sprake van meerdere ooggetuigen en dus ook meerdere lezers? Of hadden we hier eigenlijk te maken met iemand die eerst alles gehaast in een lelijk handschrift noteerde om vervolgens op een later tijdstip in een net handschrift alles bijeen te brengen? Waren de verschillende handschriften opgetekend in dezelfde periode of volgden zij elkaar op? Wat zou het betekenen als de handschriften elkaar actief zouden tegenspreken? Misschien kwam juist naar voren dat de handschriften gediend hadden als bron waar de gedrukte tekst op was gebaseerd? De meest desastreuze optie voor dit onderzoek was nog wel als zou blijken

dat de lezersnotities helemaal niet van ooggetuigen leken te komen: hoe betrouwbaar waren deze notities en hun auteur(s) nu precies?

Met een flinke lading doemscenario's, vraagstukken en methodische drempels lijkt het hierboven geschreven verhaal eerder een grafrede voor mijn eigen onderzoek dan een pleidooi. Echter vind ik het belangrijk dat de complicaties en mogelijke tekortkomingen van het gehele onderzoeksproces voldoende worden aangestipt. Zij dient ten eerste als bewijslast dat onderzoek naar vroegmodern leesgedrag een aandachtige en grondige benadering vraagt om haar bevindingen aannemelijk te maken. Ten tweede wordt hiermee getracht transparantie te bieden in mijn werkwijze om moeilijkheden en complicaties tegemoet te komen, op te lossen of in ieder geval te constateren. Ook fungeert deze uiteenzetting als voorstel hoe toekomstig onderzoek kan worden vormgegeven en worden verbeterd, omdat het tot heden weinige onderzoek naar vroegmodern leesgedrag in de Republiek duidelijk baat heeft bij een aangeleverde onderzoeksmethode en bijbehorend ervaringsverslag. Het belang van een goed begrip van de historische context, de ontstaansgeschiedenis van een drukwerk en een paleografisch ontcijferingsvermogen is onbetwistbaar als je een methode construeert om leesgedrag met categorieën in te delen, te groeperen en te analyseren.

Mijns inziens is deze methode eenvoudig te vertalen en toe te passen op andere handschriften, omdat het proces en de benodigde elementen uitvoerig aan bod is gekomen. Bijkomende luxe is dat haar toepassing *in the field* eenvoudig heeft blootgelegd hoe toekomstige gebruikers categorieën moeten toepassen voor gunstigere resultaten: hoe een categorie wordt afgebakend bepaalt welk leesgedrag centraal wordt gesteld, waardoor patronen zichtbaar kunnen worden. Belangrijk is om dan meerdere facetten van leesgedrag mee te nemen, zodat categorieën en lezersopmerkingen zich eenvoudiger laten uitsluiten ten opzichte van elkaar. In deze scriptie is pas naar voren gekomen hoe lezersopmerkingen echt duidelijk werden op het punt dat een type leesgedrag (het informatieordenen) werd vergeleken met ander leesgedrag (gericht op oordelen over authenticiteit). Dit gegeven vormt de insteek om nu hier nu verder te gaan met de bevindingen en de daarbijhorende conclusies.

Hoe alles op zijn plaats viel

In tegenstelling tot wat in de inleiding werd beloofd over het richten op hoe de authenticiteit van nieuwsteksten werd beoordeeld door een vroegmoderne lezer, eindigen we hier talloze pagina's verder met een meer overkoepelende behandeling over het verscheidene boekgebruik van een vroegmoderne lezer. Aangetoond werd hoe één lezer zich niet alleen bezig hield met de betrouwbaarheid van de gedrukte tekst, maar evengoed met de betrouwbaarheid van iemand anders zijn geschreven notities. De theorie dat de lezer van het vluchtige handschrift de enige aantoonbare actieve lezer is in dit doorschoten exemplaar zou nooit vorm hebben gekregen als alleen gebruik werd gemaakt van de drie categorieën die waren gewijd aan het duiden van leesgedrag gericht op tekstbetrouwbaarheid.

Toch leverden deze drie categorieën nuttige informatie op die een elegant duwtje in de juiste richting gaf aan het vermoeden van twee verschillende auteurs voor de handschriften. Hoewel het louter richten op de woordelijke inhoud van de lezersopmerkingen niet toereikend genoeg zou blijken om het mysterie van de twee handschriften te verklaren, bleek zij wel voldoende om te kunnen bevestigen dat beide handschriften waren opgetekend door personen die aanwezig waren bij de beschreven gebeurtenissen en in ieder geval het *Journal* hadden gelezen. Elk handschrift gaf op eigen wijze te kennen dat het bekend was met de inhoud van het *Journal*, zij het door het

aanleveren van erg specifieke ontbrekende informatie, door het bijna letterlijk overnemen van de gedrukte verwijzing naar *De Fransche Tyrannie*, of door het uitweiden over gebeurtenissen die bij lange na niet zo uitvoerig aan bod kwamen in de gedrukte tekst. Het hierbij noemen van persoonsnamen en het specifiek dateren van de in de notities beschreven gebeurtenissen sluiten de mogelijkheid dat het hier niet om ooggetuigen ging praktisch uit.

Met het ooggetuigenaspect in ieder geval bevestigd, kon er nu naar de daadwerkelijke inhoud van de notities gekeken worden. Enkele twijfelgevallen daargelaten leken de drie inhoudscategorieën bruikbaar genoeg voor het indelen om patronen van elkaar te onderscheiden. Het vluchtige handschrift kwam vele keren voor in talloze vormen en paste met zijn opmerkingen in elke categorie. Het nette handschrift was daarentegen altijd hetzelfde: minstens één volledige pagina (veelal meer) volgeschreven met zinnen die gingen over de beschreven gebeurtenissen op één pagina van het *Journal*. Hier viel op dat het vluchtige en het nette handschrift duidelijk konden worden onderscheiden op hun inhoud: woordkeus was anders, zinsformuleringen zeer verschillend, het nette handschrift vaak een consistente lengte van notities ten opzichte van het zeer variërende vluchtige handschrift. Opmerkelijk was ook het meer 'verhalende' karakter van het nette handschrift, hetwelk resulteerde dat alle notities alleen vielen onder de *uitweidende* categorie.

Toen de *functionele* categorie in de vergelijking werd betrokken, werd in sneltreinvaart duidelijk dat alleen het vluchtige handschrift actief leesgedrag presenteerde. Marginalia, markeringen, verwijzingen, toevoegingen, correcties of doorgekraste woorden konden allemaal herleid worden naar dezelfde lezer. Het nette handschrift liet daarentegen in de sample geen één teken zien van actief leesgedrag van eigen hand: de correcties, paginaverwijzingen en doorgekraste zinnen op deze notitievellen kwamen zo goed als zeker van de vluchtige hand. Deze lezer schroomde zich niet om zelf nog hele passages op te schrijven op de pagina's van het nette handschrift, zelfs als de inhoud overlapte. De paginaverwijzingen, de letterindelingen en zelfs een geschreven verwijzing naar 'f 182' wijzen allemaal naar één lezer die op een later moment in bezit is gekomen van deze notitievellen en ze heeft laten inbinden om ook mee te kunnen engageren. Om de één actieve lezer theorie kracht bij te zetten was expliciet buiten de sample nog gezocht naar extra bewijslast. Een claim als deze zou, als ze kon worden aangetoond, een enorme impact hebben op hoe in de toekomst zou moeten worden gekeken naar dit doorschoten exemplaar.

Deze theorie stelt ons in staat om nog meer elementen te verklaren, en wordt duidelijk waarom hier bewust wordt geproken over 'één **actieve** lezer'. Genoemd was al hoe het nette handschrift liet zien dat die het *Journal* gelezen had. Toch is het aannemelijk om dit handschrift niet te beschouwen als aparte lezer in dit doorschoten exemplaar. Het nette handschrift heeft een grote uniformiteit in zijn notities: het zijn altijd lange, verhalende notities die precies op de pagina's passen. Deze economische en exacte ruimtebenutting wordt bijgestaan door een ander uniform element: de notitievellen bevatten geen schrijffouten in de eigen hand. Alle manipulaties op deze notitievellen komen mijns inziens van de vluchtige lezer, waardoor valt te zeggen dat het originele nette handschrift foutloos hele verhalen schreef die precies op een pagina pasten. Deze twee elementen zijn te verklaren als we aannemen dat alle pagina's van het nette handschrift zijn voorgedaan door een klad versie. Zo wist de auteur precies hoeveel er op een pagina paste en kon vervolgens foutloos alles opschrijven voor de definitieve versie omdat hij alleen hoefde over te schrijven.

Met de complete afwezigheid van lezerssporen door het nette handschrift in het doorschoten exemplaar, de waarschijnlijkheid dat deze vellen zijn overgeschreven van een eerdere versie, met daarbij de duidelijk aanwijsbare bewerkingen van het vluchtige handschrift op deze

notitievellen eindigen we bij één logische conclusie. De nette notitievellen zijn wel degelijk de producten van een andere lezer, maar hebben in dit doorschoten exemplaar niet meer deze functie. Duidelijk is hoe het vluchtige handschrift reageert op zowel het *Journael* als op de notitievellen, waarbij zijn leesgedrag op allerlei verschillende manieren valt te traceren. Voor het nette handschrift gaat dit simpelweg niet op, waardoor het niet een onlogische redenatie is om te besluiten dat het vluchtige handschrift de enige actieve lezer is in dit doorschoten exemplaar. De notitievellen in het nette handschrift fungeren simpelweg als andere tekst om ook mee te kunnen engageren: functioneel gezien zijn zij identiek aan de gedrukte tekst. Hiermee gaat het idee van meerdere lezers het raam uit.

Afsluitend geven deze resultaten goed weer hoe cruciaal het is om meerdere aspecten van leesgedrag mee te nemen in een analyse. Hoewel de handgeschreven notities op basis van inhoud een beetje prijsgaven over de vroegmoderne nieuwscultuur en hoe lezers hiermee omgingen, was het betrekken van lezerssporen en boekgebruik hier doorslaggevend om te kunnen bepalen dat het doorschoten exemplaar uiteindelijk maar door één lezer is gebruikt. Nu zou kunnen tegengevoerd worden dat het buiten de omheining van de te onderzoeken sample treden voor extra argumenten een vorm van academisch smokkelen is. Echter zou ik beargumenteren dat het eerder illustreert dat bij het duiden van leesgedrag er zo breed en volledig mogelijk moet worden gekeken. Op grond van mijn gegevens concludeer ik dat er één lezer is die een betrokken omgang van vroegmoderne nieuwscultuur en authenticiteit laat zien; één die zich niet alleen engageert met een publicatie, maar actief relevant commentaar van een andere lezer/oogetuige onderwerpt aan eenzelfde kritisch blik. Nu rest me alleen nog om toe te geven dat er een grote hoeveelheid pagina's is in het doorschoten exemplaar die niet zijn onderzocht en wellicht alles wat hier is voorgesteld kunnen ontkrachten. Ik nodig toekomstig onderzoek dan ook van harte uit om dit te doen.

Bibliografie

- Blaak, Jeroen. *Geletterde Levens: Dagelijks Lezen en Schrijven in de Vroegmoderne Tijd in Nederland 1624 – 1770*. Hilversum: Verloren, 2004.
- Blair, Ann M. *Too Much To Know: Managing Scholarly Information before the Modern Age*. New Haven & London: Yale University Press, 2010.
- Bruijn, G. de. *Geheimhouding en verraad: De Geheimhouding Van Staatszaken Ten Tijde Van De Republiek (1600 – 1750)*. Den Haag: SDU, 1991.
- Dreiskämper, Petra. *'Redeloos, radeloos, reddeloos': De geschiedenis van het rampjaar 1672*. Hilversum: Verloren, 1998.
- Forclaz, Bertrand. *"Rather French than Subject to the Prince of Orange." The Conflicting Loyalties of the Utrecht Catholics during the French Occupation (1672-1673).* *Church History and Religious Culture* 87 (2007): 509–533.
- Haks, Donald. 'De Franse tirannie. De verbeelding van een massamoord,' in *Romeyn de Hooghe: De verbeelding van de late Gouden Eeuw*, onder redactie van Henk van Nierop, Ellen Grabowsky, Anouk Janssen, Huigen Leeftang en Garrelt Verhoeven. Zwolle: Waanders Uitgevers, 2008. 86–99.
- Haks, Donald. *Vaderland en Vrede 1672 – 1713: Publiciteit over de Nederlandse Republiek in oorlog*. Hilversum: Verloren, 2013.
- Jardine, Lisa, and Anthony Grafton, "Studied for Action: How Gabriel Harvey Read His Livy," *Past & Present* 129 (1990): 30–78.
- Keens-Soper, Maurice. "Abraham de Wicquefort and Diplomatic Theory." *Diplomacy & Statecraft* 8:2 (1997): 16–30.
- Mathijssen, Marita. *Naar de letter. Handboek editiewetenschap*. Den Haag: Constatijn Huygens Instituut, 2010.
- Nierop, Henk van. "Profijt en propaganda. Nieuwsprenten en de verbeelding van het nieuws." In *Romeyn de Hooghe: De verbeelding van de late Gouden Eeuw*, onder redactie van Henk van Nierop, Ellen Grabowsky, Anouk Jansen, Huigen Leeftang en Garrelt Verhoeven. Zwolle: Waanders Uitgevers, 2008. 66–85.
- Reinders, Michel. *Gedrukte Chaos: Populisme en moord in het Rampjaar 1672*. Amsterdam: Balans, 2010.
- Sherman, William H. *Used Books: Marking Readers in Renaissance England*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2009.
- Panhuysen, Luc. *Het Rampjaar 1672: Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas, 2009.
- Pettegree, Andrew. *The Book in the Renaissance*. New Haven & London: Yale University Press, 2011.
- Pettegree, Andrew. *The Invention of News: How the world came to know about itself*. New Haven & London: Yale University Press, 2014.
- Wal, Marijke van der & Cor van Bree. *Geschiedenis van het Nederlands*. Houten: Spectrum, 2014.

- Wicquefort, Abraham. *Journal, of daghelijcksch verhael van de handel der Franschen in de steden van Uytrecht en Woerden*. Amsterdam: Jan Claesz ten Hoorn, 1674. Laatst geraadpleegd 26/03/2015. <http://abo.annotatedbooksonline.com/#binding-9-1>.

Bijlage 1 – Transcripties van handgeschreven pagina's

[scan 45]

16

op den 13 Rochefort met ruym 2000 militie op de bildt gecomen synde soo sendt hy voor af aen by resident borgerm doenmaals Van Der Dussen *versoekende* passagie door de stad en naderde onderwyl by t gasthuys op t **leprosen** met 100 en in de 20 musquettaine den raadt belegt synde soo was de **eenpassige** resoluty dat men aen Rochefort door de twee daar toe gecomitteert als Hamel en velthuysen soude aandienen laten dat wyl haar gecomitt: noch by den coning waren sy hem geen pas condon verleen door de stad maar dat syn ex: Conde **alzo** gereed de stad om trecken na hollant daar syn voorgevend oogmerck lag en dat wanneer sy van de coning beveelen cregen met haar ghedeputeerden tzelfde gehoorsamentlyck souden na comen

[scan 47]

hier over wert den raat matens staan de op st jans kerkhof door Steenberger en woortvoerende Zuylen wat te yverig aangesproken met invectiven dat der borgerm van der dussen en

dees syn yveren wel souden onthouden en dat sulx hem en syn kinderen namaals welnigt in de oog druypen

[scan 260]

157- 1673

den 10 kerkenraat, en nieupoort overlijden synde de laast raats heer uyt het eerste lit der staten de eerst uyt de stad raatsheer

[scan 265]

1673

162

den 18/28 jan. was tot amersfoort allarm
op voorgeven als dat scheepen op den
eem gezien waren

20 wert gelast op te geven
mans *personen* onder ende boven
12 jaren ende vrouwen boven de
12 jaren

[scan 303]

178

—
dit geschiede in presenty van Luxemborg
en den gov: en t'is aanmerckens dat
een van de stucken een clomp van **150 br**
ongeveer gesmeten wert door een
schou in tcamertje **emaus** dat nie
mant beschadigde alleen wert op de
wallen een frans heer ter doot gespiert

[scan 304]

sy namen die tot loosdregt en
liepen tot utregt

[scan 313]

F182 A

tussen den 10 en 11/21 febr in de morgenstont qua
men de franse omtrent hinderdam met 800
voet **kereghete** en 200 dragonders stekende
eenige na by gelegen huysen onder t' fort
in brant leggende als den comandeur Dons
selaar als opperhoofd in t fort met 300 man
gevende te halfachten 3 canon schooten
t'welck t zijn was om 300 man te moeten
hebben alsoo ider scoot 100 man betekende

onderwijl sont hy vooruijt capiteyn een
valjant schotsman **die gons** met 150 man met order
om halte te houden op seker plaets van
de heer Reael leggende rontom in t' water
met een ophaelbrugh terwyl by hem
uyt wesop die 300 man soude aencoomen dog
lang onderwyl van **stock teym** tot wesop
commandeerde quamen de troepen te
elf uren eerst aen den hinderdam: onder
wyl blaect een brande de fransen in nichtevegt
hier door de **pour verhits**, en verbittert werdende
en hopeloos op syn secours wachtende
beslegt crygsraet, en wert beslooten om te
sien de franse van achteren te stuytten
teegen dat de anderen mochten afcoomen
maer de franse een hinderlaegre hebbende
besprongen hem van vooren en achteren
waer op hy voorsichtigh over het ys retireerde
dogh eenige vielen soo in het ys [2 woorden doorgekrast]
[1 woord doorgekrast] en werden soo *vermist* als gevangen
50 in getal en lelijck mishandelt en van
haer als over gepleegde wreetheden is te
leesen 143 144 145 in de franse tyrannije.

[scan 315]

1673

182

B

10/20 febr trooken 4 a 500 man en goet
getal uyt woerden op een aanslag
en quamen den 11 terug met 50 a 60 ge
vangen tot nichtevegt wert ge
brandt als f 182
oock gingen *persye* uyt om thuys te
amerongen te branden dat den 12/22
verbrant wert

[scan 316]

den 19 vertreckt den intendant

[scan 321]

F184

Men nam gevangen een soldaat
en 2 domestiquen van den hartog
en 2 van conte des **Seaux**
en den 26 wierden gevangen in
Luxemborgs huys in de **hanebalken**
2 hoeren
die den 1 meet gehangen wierden
en een uytregts in boorling daar
onder wert gerabraackt
de 2 hoeren wierden gegesselt
die haar tot dit werk hadden
gedebauscheert

[scan 323]

186

—
daar toe wegnemende de steen en kalk
sonder betalinge te doen [een 'a' en een 'v' over elkaar geschreven]an de ovens
en by gebrek van teen en tander
staakte namaals dat werck
maar sy rechten aldaar een steene
wachthuys op rondom met pallicaden
desen yver stuyte te meer doen
de staten post namen by nieu
wersluys

[scan 324]

en wert thuys van Kerckenraat
omdat hy wygerig was te betalen
op den 26 om verre gehaalt dat
by veelen een schrick gaf en accor
deerden
18 arrivierde van boven een jood
ten minsten een bloet woekeraar
die de geconfssqueerde goederen
op cogt en vry versonde

[scan 331]

188

dese borgerm Hamel heeft
sig altyt een geslagen vyant van
de prins van orangen getoont
gaande op de wallen spaceeren
wanneer sy hoog verby utregt
hollant in trock en was
soo genegen tot de fransse
tacty dat hy de cardinaal Boui
llon na de gedaanen eerste
mis in de dom hem geluck
wenschte met zeer genegen
fransse en geen neerlantze
expressien

[scan 336]

191

Conde en Enguien gingen uyt de vensters
leggen na de zeyde van zandenburg

F191

Dyckvelt dede het woort in naame
van de staten **en.r.roct** als borgende
voor de stadt

[scan 339]

191-

den prince van orangen verleende uyt
generensheyt gras aen de verversin
gen van Conde
in het omryden van de stadt nam
Conde misnoegen over de ruine
van binnen en buyten

tot naarden siende al het water
van den torn seyde cest une
terre foutue

den capityn horende kermen schoot
toe en seyde tegen den beschonken

fransman ick sal u **michteren**
laten hangen hy seyde gy sult
niet en stack sig selfs met
een mes doot

27 Stoupaas lieutenant comt weder
binnen gevende raport van het
gepasseerde omtrent nieuwer
brugge

[scan 343]

fo 194

Alle de groote **hoewel** enige troepen te
rugh quamen siende het staten volck te sterck
en te wel begraeven wynigh synde **Conde**
van gevoelen dat hy van soo jonge creyghshelt
verkloecht soude werden daer men seght doot
Luxemborgh hem oververblijde om dat hy voor
dese van Conde afgevragt was wat hy t' ledert
conings vertreck verricht hadde alsoo namen sy
besit tot breuckelen op t huys te **gruydelstijn**
en niwenrooden en leyden by breijckelen
t wie stercke **afsneyingen** met graften en
stormpaelen en pallisaden **om zet** en op
verschyde plaatsen doorsnyingen en gingen
den 7de hertogen inspecty nemen en vervullen
de manquementen en t' geen haer in de weg
stont afbrandende als t' meeste part van
breuckelen daerby veel schoone lusthooven
t' huijs van der Aa en in een cleyne scher:
mutsel wierden 2 soldaten van t' regi
ment van de graef van Waldveck binnen
utregt **gevangen** gebragt in de 2 hertoge
quamen binnen utregt van waer sy in
en dan af en over gingen seker utregts
regent apparent de franse willende
flaveeren oft syn factiomisten dorst uyt
braken ten dese tijden tegen de prins
van orange dat hoeft dat een souveraine
cavacter voerde daer komt de kickvors
in t' somer water syn hoeft opsteeken
tegen de coude sal hy dat wel trecken
welckers naem alsoo hy pretendeert regent
te bleyven hier *versweegen* weert.

[scan 346]

195

verscheyde canon lag gereet om af te laden
by de craan staande de **afsuyten** op
de ganse merckt terwyl Enguin
yverig ter misse ging voor de
welstant der konings en syne
vaders groutheyt

den 21 pater Heymenberg diende de heeren aen
dat Conde haar wilde spreken die den gedeput:
Velthuysen uyt de stadsraat aenseyde dat
het sacrament niet door alle maar
eenige straten soude om gaan

[scan 353]

196 A

uyt haer batterijen op muydenbergh en by
hachelaersbrug *versuymde* sy niet te doen
dat soo eenige dagen weder sijts bleef
duren met alle teegenstant en staken
al daer de zeedijck door daer in leggende
een schootdeur om te openen en te sluijten
na de kostvloet ging om daer langs na t op
geeven van sekeren t' water af te tappen
om de vlot die in de muijder vaert loegen
t' water te doen ontvallen en soo te *vermees*
teren maer tot amstr. en diemerdam en
andere zeedeychen tot muyden wierden
de *verlaeten* en sluijten geopent waerdoor
t water weder wel 2 voeten opsnool en
raeckte alsoo de vlot schuijten en meer
lant onder water tot aen weert by utregt
alsoo dat een gat op verre na so veel niet
cost *verswelgen* alsdoor al de sluijsen in
liepen en die winden veel uijt de NW
met steyve koelte dat hooge zee maeckte
streydende hemel en zee voor de staten
alzo [doorgekraste letter]trocken duc Danguien en Luxemborg
na dat sy in t gene **schuyties** om pect
met presenningh daer delighte en niet
connende stil sitten fransjes soo daer

haer beweginge als die boven van de
zuyderzee meninge een natten en
dooden danssprong gespronge werdende
soo van de t halcken als vlot schuijten
daer en boven menigh schuijten in de
gront geboort en bleven aldear omtrent
300 fransen en wiert by staten volck
soo [twee doorgekraste letters]hevig gecannoneert dat de franse
het veeltijds onbeantwoort lieten en daer
voor haer te wercken door t canon verrast en
gedoot soo voeren sy mede tot schoonhove

[scan 355]

196 B

daer sy staten volck dagelijx allarmeerde
alsmede tot nieuwersluijs alwaerde state
onder t' canon 2 swaere battereijen op
wierpen die beplantende met swaer canon
schietende naght en dagh van die 3 voor
noemden posten waerdoor het scheen
in die tijt at hollant van alle canten gecan
noneert wert synde dagelijx haer voorneme
om alle hollantse posten soo te allarmeen
op dat sy wynigh volck soude conne afsende
tot het vliegent leger dat tot breda en daarom
trent geformeert wert tot ontsettinge
van t belegerde mairicht t' welck clær
lyck ende was alsoo sy na t' veroveren van
mairicht muiderberge en die posten daer
omtrent stil en **scielijck** sonder slaghe of
stoot verlieten en nieuwersluijs wert van
dag tot dag tot een **redoutable** sterckte
opgeworpen alsmede al de stats plaetsen
en besettinge op de vegt

oock stopten sy in dees tyt alle haer
aflatende watertjes waardoor
utregt aen de goyze kant west
de lege landen onder liepen van
soodanige opstopping raakten
de stad volstanck t welck
claarbleek als sy den 9/19 july
haer dammen doorstaken

[scan 368]

201

den 25 wert sterck uyt statenpost
in breukel gecanoneert

den 10/20 juny wert sterck uyt statenpost
gecanonneert

22/2 july desen dag canoneerde men hart
uyt statenposten met verlies van
vele franssen als mede den 24
waardoor veel gequetsten binnen
utrecht quamen en veel zag **liepen**
als mede den 26

den 2/12 july deden **de** franssen een
hevig arrant dog wierden afgewesen
met vele doden en gequetsten
die sy stil **begroeven** en in bragten

12/25 **a csto** vielen sy fransse voor
de laast rys uyt met verlies van
veel volck en een officier die
syn been in stucken wert geschoten

[scan 369]

t compliment van de staten wert afgelegd
in t huys door Dyckvelt, Aanderburg
en Nieupoort en van de **borgerm**
Van der Dussen , Van der Voort, dog de
tweede laaste quamen te laat, maar by haar
waren **(als boot, de goyer)** Velthuysen
met **recretains** Van de Pol
naderhant quam de bisschop
Rosa dede t compliment voor de gra
vinne van Solingen die onpasselyck
was

[scan 372]

F202

den 1/10 juny werden de predicanten ontboden
by den gouverneur synde den intendant by
hem die haar gelast uyt naam
van Conde dat sy haar informeeren

[47]

souden wat dat seker paap tot laren
wedervaren was van tstatenvolck
alsoo sy verstont dat de paap doot geschoten
was en dat sy over sulcks **fertaen**
de prins van orange soudent **schryven**
om soodanige acty te straffen
ten Eyenipel van andere oft dat sy
by **netorsy** soudent gaan en is door
den adv **vutjen** aen syn **sygsgchen**
informaty genomen
werdende de paap met groote
staty den 3 in den dom begraven
den 2 **vertrock** t regiment van **Navarne**
na boven
8 gingen Conde met veel groots een heer
doen na amersfoort daar sy met groente
wert ontfangen
9 was Conde ten eersten gedragen in een
stoel by den intendant
10 neemt men op de present en absente
capitrilanan van alle secretarissen

[scan 373]

11/21 **dee** Conde dep: colonel Stoupa
en door in comen van grooten en
officieren waren wynig huysen vry
van de inquantieringee

12 trock t regiment van **Magalotti**
uyt

15 was Conde ten eten by de gouvernour
daar sy wel 3 uren met den inten
dant confereeste die s nagts
den 24 **suvito** na den coning **vertrok**

17 preadvteerde dep col: Stoupa
aen de predicanten dat sy wel
mogten bidden voor den coning
en coninginne en al de princen van
den bloede en gouverneurs onder
wiens protextie sy waren dog dit
mosten sy uyt syn motyf niet
doen alsoo sulx **haar** soude aan
gesegt werden als mede dat sy

souden laten in ten eeren dat godt
den coning wyse raatslagen geref
den te geven, gehoorsame onderdanen
en goede gedachten tot voede